

ÂLİM VE ŞAİR BİR OSMANLI MÜDERRİSİ:
PİR MEHMED AZMÎ BEY VE ESERLERİ

Âdem CEYHAN

Zamanımızda mahlası daha ziyade oğlu Hâletî dolayısıyla anılan ve kendisini “Rubailerıyla meşhur Osmanlı şairi Hâletî’nin babası” diye tarif etmek durumunda kaldığımız Müderris Pîr Mehmed Azmî Efendi, aslında 16. asrın ikinci yarısının tanınmış âlim, şair ve yazarlarından biriydi. İlim mesleğinde çağının en yüksek dereceli medreselerinde müderrislik yapacak kadar yükselen Azmî Bey’in, devirlerini idrak ettiği padişahlardan Sultan II.Selim’in çevresine giren nadir adamlardan olması, daha sonra onun oğlu III. Murad zamanında Şehzade Mehmed için muallim seçilmesi de gördüğü rağbetin delili sayılır. 16. asrın ikinci yarısında yazılan bütün şuaara tezkireleri ile 17. yüzyılda meydana getirilen bir kısım biyografik kaynaklarımızın ve daha sonraki zamanlarda bazı tenkitçilerin kendisinden takdirle bahsetmesi, ayrıca çeşitli şiir mecmualarında manzumelerine rastlanması da Azmî’nin gerek yaşadığı devirde, gerekse vefatından sonra kazandığı itibarın işaretidir.

Günümüze kadar meydana getirilmiş bazı edebî inceleme ve değerlendirme yazılarında kendisinden kısaca, dolaylı olarak bahsedildiği görülen Pîr Mehmed Azmî Bey ve eserleri hakkında henüz müstakil bir ilmî araştırma yapılmış değildir. *Türk Şairleri* adlı eserinde Azmî’yle ilgili nisbeten en ayrıntılı bilgiyi veren merhum Sadeddin Nüzhet Ergun, eski biyografik kaynaklarımızdaki kayıtları ve bir kısım mecmualarda rastladığı bazı “Azmî” mahlaslı şiirleri nakletmekle yetinmiştir. Biz onun, üç ciltlik hacimli kitabının bütünü göz önüne getirildiğinde gerçekten büyük bir emek mahsulü sayılması gereken bu derlemesini bir başlangıç kabul ederek Azmî’nin hayatı ve eserleri konusunda daha genişçe bir araştırma yapmaya çalıştık. Şairimizin bir kütüphanede rastladığımız, daha sonra başka pek çok nüshasının mevcut olduğunu gördüğümüz güzel bir eseri, bizi böyle bir çalışmaya sevk etti. Onun hayatı, kişiliği ve eserlerine ilgi duymamızın sebeplerinden biri de hem devrinin yüksek öğretim kuruluşlarında ders veren bir ilim adamı, hem de şiir ve nesirle meşgul bir sanatkar oluşuydu.

Bir konuyu asıl kaynaklarına giderek derinlemesine inceleyen, mevcut bilgileri başka bilgi ve belgelerle karşılaştırıp gerçeği tesbite çalışan her ilmî çalışmada olduğu gibi, biz de araştırmamız sırasında şairimizin eserleri hususunda bazı eksik, çelişkili ve yanlış beyanlara rastladık. Bunları bir bakımdan tabii ve mazur görüp mümkün olduğu kadar düzelttik. Bilindiği gibi,

---

* Yrd. Doç. Dr., Celâl Bayar Üni. Fen Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

sınırlı zaman ve imkânlar içinde ferdî olarak çalışan bir bilim adamının araştırma sahası ne kadar genişse, her konuda bilginin ilk kaynağına ulaşması mümkün olmadığı için, yanılma ihtimali de o oranda artmaktadır. Bu itibarla, 16. asır alim, şair ve yazarlarından Pîr Mehmed Azmî Bey'in hayatını, eserlerini yakından incelemeyi gerekli ve faydalı bulduk. İşte Osmanlı Devleti'nin yükseliş devrinde üç sultanın saltanat zamanlarını görmüş bir müderris, şair ve yazarın hayatının kısa tarihi:

Hayatı

16. asrın alim şairlerinden ve şair alimlerinden Pîr Muhammed Azmî Bey, Pîr Ahmed Çelebi (ö.950/1543)¹'nin oğludur.² Şairimizin asıl adı "Pîr Muhammed" (veya Mehmed), mahlası ise "Azmî"dir. Babası defterdar olduğundan ileri gelenler arasında "Defterdar-zâde" diye de anılan Azmî İstanbul'da doğmuştur.³ Pîr Mehmed'in doğum tarihi kesin olarak bilinmiyor ancak müderrisliğe başladığı 1550'li yıllarda en azından 20-25 yaşlarında olması gerektiği düşünülür ve 990/1582 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulursa, onun Kanuni Sultan Süleyman saltanatının başlarında, yani 1520'li veya 1530'lü yıllarda doğduğu tahmin edilebilir.

Pîr Mehmed'in babası Ahmed Çelebi, "mukataacılar"⁴ kısmının bilgili bir ferdiydi, hüner ve kemâl sahipleriyle arkadaşlık etmeyi severdi. Kalem erbabı arasında iyi ahlâkıyla tanınan, olgunluğuyla halk tarafından beğenilen bu adam, Bağdat defterdarı olmuş, kabiliyetiyle mesleğinde ilerlemeye devam etmişti.⁵ Ahmed Çelebi, oğlu Pîr Mehmed'in okumaya ve yükselmeye

¹ Taşköprü-zâde, *Şakâik Tercümesi Hadâiku's-Şakâik*, (trc. Mehmed Mecdi Efendi) İstanbul 1269, (nşr. Abdülkadir Özcan) İstanbul 1989, s. 479-480.

² Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şuarâ* (nşr. G. M. Meredith-Owens), London 1971, bk.174 b; Kınalı-zade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şuarâ*, (nşr. Dr. İbrahim Kutluk), Ankara 1989, II, 624./ Riyâzî, *Riyâzü's-Şuarâ*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3724, bk. 103./ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti's-Şakâik*, İstanbul 1268, (nşr. Abdülkadir Özcan) İstanbul 1989, s. 267.

³ Ahdî, *Gülşen-i Şuarâ*, Millet Ktp. AE Tarih 774, bk. 34./ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 267.

⁴ "Mukataacı" hk. bk. Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, 578.

⁵ Âşık Çelebi, *a. g. e.*, bk. 174 b. "Nâmî" mahlasıyla şiirler yazan Nişancı Mehmed Paşa (ö.1001/1593) da Halep kadısı iken ölen Pîr Ahmed Çelebi'nin oğludur. (Kınalı-zade Hasan Çelebi, *a. g. e.*, c.2, s. 960 vd; Nev'î-zâde Atâî, *a. g. e.*, s. 337). Şayet Nâmî'nin babası Pîr Ahmed Çelebi ile Pîr Mehmed Azmî'nin babası aynı şahıssa, bu kayda göre, adı geçen kişinin kadılık mesleğine yükseldiği ortaya çıktığı gibi, şairimizin "Mehmed" adında bir kardeşinin bulunduğu da tesbit edilmiş olmaktadır. Nişancı Mehmed Paşa, beş kızından her

kabiliyetli olduğunu görünce, devrin faziletli ve itibarlı alimlerinden ilim tahsil ettirek öğrenimini tamamlattı. Fakat bu kadarıyla yetinmeyen Mehmed'in amacı ilim yolunda daha fazla ilerlemek, mesleğinde yükselebildiği kadar yükselmektir. Okumaya, ilmî çalışmaya alışmıştı ve ilim irfan sahipleriyle meslektaş, arkadaş olmak istiyordu. Kendi benliğini nizam altına alan Mehmed, bu maksatla zamanın meşhur ulemasından Kınalı-zâde Ali Çelebi (916-979/1510-1572)'nin derslerine devam ederek onun en has öğrencilerinden biri olmuştu. Mehmed bir müddet sonra ondan "mülâzım" olmuş,⁶ yani medrese tahsilini bitirip müderrislik edebileceğine dair "icazet" (izin, diploma) almıştı.⁷ Vazife yerleri değiştiğinde zaman zaman mektup göndererek hocasıyla irtibatını devam ettirmişti.⁸

Pîr Mehmed Azmî Bey, önce yirmi beş akçe yevmiye ile Rusçuk'ta Rüstem Paşa medresesine müderris oldu. Sonra derecesi otuz akçeye yükseltildi. 968 Rebülevvelinde, yani 1560 Kasım'ında kırk akçe ile İvaz Efendi yerine İstanbul'da bulunan Rüstem Paşa medresesine nakledilmişken, aynı yıl içinde medresesi Efdaliyye olarak değiştirilmiş ve yerine Mehmed Paşa hocası Mahmûd-ı Bosnevî getirilmişti. Azmî Bey'i Efdaliyye medresesinden azledildikten sonra, elli akçe ile Beşiktaş'ta bulunan Sinan Paşa medresesinde müderris olarak görüyoruz.⁹

Müderris Azmî Bey böyle çeşitli medreselerde ders verme işine devam ederken, ara sıra şiir ve nesirle de meşgul oluyor; şairlerle, marifet sahipleriyle tanışıp görüşüyor;¹⁰ dostlarının beğendiği gazellerine zaman zaman nazireler, tahmisler de yazıyordu. Tatlı dilli, hoşsohbet, insanlarla görüşmeye, anlaşmaya meyilli, yemeyi içmeyi seven, halim selim ve cömert bir adamdı.¹¹ Yazdığı şiirleri şair dostlarına okur ve onların tenkitlerini öğrenmek isterdi. Meselâ bir gün:

“Eğer pâyine yârûñ yüz sürem dirseñ rikâb-âsâ
Yolunda ihtiyâr eyle asılmağı basılmağı”

birini müderrislerle, birini de Azmî-zâde Efendi'yle evlendirmişti. (Nev'î-zâde Atâî, *a. g. e.*, s. 337, 338).

⁶ Âşık Çelebi, *a. g. e.*, yk.174 b, Kınalı-zade Hasan Çelebi, II, 624./Riyâzî, *Riyâzü's-Şuarâ*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3724, yk. 103./Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 267.

⁷ Azmî'nin meslek hayatının akışını anlayabilmek için bk. Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, (3. baskı) Ankara 1988.

⁸ Kınalı-zade Hasan Çelebi, II, 627.

⁹ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 267.

¹⁰ Âşık Çelebi, *a. g. e.*, yk.174 b.

¹¹ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 267.

beytini şair Âzerî Çelebi'ye okuyunca, o: "İhtiyâr yerine 'irtikâb' olsa, lafz-ı 'rikâb'a münâsib düşerdi" demiş, kendisi bu değişikliği gayet isabetli bulup beğenerek: "Bu beyt şimden soñra siziñ oldı!" cevabını vermişti. Gerçekten beytin Âzerî adına yayılmasının sebebi budur.¹²

Müderriş Azmî Efendi sadece Tükçe'yi değil, Arapça ve Farsça'yı da bu dillerle şiirler yazacak kadar iyice öğrenmişti.¹³ Nitekim 974/1566 yılında, yani Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra oğlu II. Selim'in tahta geçtiği sene içinde, dostlarının isteği üzerine, Hüseyin Kâşîfi'nin *Ahlâk-ı Muhsini*'sini Türkçe'ye tercüme etmişti. "*Enîsü'l-Ârifîn*" adını verdiği bu tercümesi ve diğer eserleri, güzel ve düzgün söz söylemeyi bilenler tarafından beğenilmişti.¹⁴

977/1570 yılının Müderriş Azmî Efendi için herhâlde en mutlu hadisesi, "Dersââdet"te berat gecesinde "Mustafa" adını verdiği bir oğlunun doğmuş olmasıydı.¹⁵ "Azmî Efendi'nin ferzend-i fezâil-şi'ârı" Mustafa (Hâletî), henüz on üç yaşında yetim kalacak, fakat azmiyle babasının mesleğini takip ederek yirmi bir yaşında müderriş olacak, vazifesinde emsaline göre çabuk yükselerek devrinin ileri gelen alim ve şairlerinden sayılacaktı.¹⁶

Azmî Efendi, saltanatının ve hayatının son yıllarında ilim ve tasavvuf erbabına daha fazla ilgi gösteren Sultan II. Selim'in emriyle, Assâr-ı Tebrizî'nin *Mihr ü Müşteri* mesnevîsini Farsça'dan Türkçe'ye tercüme etmeye başlamış, fakat padişahın vefatı üzerine yarım bırakmıştı.¹⁷

Müderriş Azmî Efendi, 982 Rebiulâhîrinde, yani Ağustos 1574 tarihinde Edirne Dârülhadîsi'ne terfî edildi. Sultan II. Murad'ın yaptırdığı bu medresede hadis ve usûl-i hadis dersleri verdi, muteber hadis kitaplarını okutup şerh etti. İki sene sonra 984/1576'da sahna müderriş oldu. Bu sıralarda, beş sene önce fethedilmiş olan Kıbrıs'ı teftişe memur edilen Azmî Efendi, adada nüfus tesbiti ve vergi yazma işlerinde çalıştı. İlim yolunda böylece iniş çıkışlarla yürüyen Pîr Mehmed Azmî, 987/1579'da Süleymaniye Medresesi'ne müderriş olmuştu.¹⁸ 988 Şevval'inde, yani Ka-

¹² Riyâzî, *a.g.e.*, Süleymaniye Ktp. Es'ad Efendi nr. 3871, bk. 76./ İÜ Ktp. TY nr. 6199, bk. 54.

¹³ Ahdî, *a.g.e.*, bk. 34./ Kınalı-zade Hasan Çelebi, c. 2, s. 625.

¹⁴ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, bk.174 b./ Kınalı-zade Hasan Çelebi, II, 625.

¹⁵ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a.g.e.*, s. 739.

¹⁶ Beyâni, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, (nşr. Dr. İbrahim Kutluk), Ankara 1997, s. 68./ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a.g.e.*, s. 739.

¹⁷ Kınalı-zade Hasan Çelebi, II, 628./ Riyâzî, *a.g.e.*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3724, bk. 103./ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a.g.e.*, s. 267.

¹⁸ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a.g.e.*, s. 267.

sım1580'de Şehzade Mehmed'in muallimi Haydar Efendi'nin vefatı üzerine, yerine yeni muallim tayin edildi.¹⁹ O yılların hadiselerini kaydeden Selânikî Mustafa Efendi(ö.1008/1599)'nin tarihinde naklettiği şu anekdot, Sultan Murad'ın hocası ile Şehzâde Mehmed'in hocası Azmî'nin karakteri konusunda fikir vermesi bakımından dikkat çekicidir:

“Ve merhûm u magfûrun leh pâdişâh, şehzâdesi Sultân Mehmed Hân'a bir gün iki kıt'a harâc defteri virüp: 'Al Mehmed Hân'um, hocan Mevlânâ Azmî'ye ilet, mâ yahtâcına sarf eylesün!' buyurmışlar. Şehzâde hazretleri defterleri alup muallim-hâneye getirüp Azmî Efendi nazarında komışlar. 'Nedür bu?' diyü suâl eylediklerinde 'Harâc defterleridür, size gönderdiler...' buyurmışlar. Anlar dahi dimişler ki: 'Elhamdülillâh ne hâlümüz var ise vardır, bu makûlelere rızâmuz yokdur, müberrâyuz' diyüp kabûl itmeyicek, şehzâde hazretleri defterleri pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri huzûrına getürdiklerinde 'Almadı mı hocan?' dimişler, şâyi'dür, 'Benüm hocam alur!' buyurmışlar imiş. Ol takdîrce ba'zı müştebeh emvâlden ictinâbları olmayup ve durûg-ı maslahat-âmîz kelâmdan dahi mübâlât itmedükleri sebepten, pâdişâh-ı magfûr huzûrında vâki' olan kelimât-ı hakikat-encâmları müessir düşmezdi. Va'z ü tezkîr ve nasihatden anuñ içün fârig olmuşlardı' diyü nakli-sahîh eyledilerdi.”²⁰

Artık ihtiyarlamaya yüz tutmuş olan “Pîr” Mehmed Azmî Bey, “Sultânü'ş-Şuarâ” Bâkî'nin bir gazeline yazdığı nazirede onun “yolculuk” düşüncelerini paylaşıyordu:

“Âsâyiş-i dünyâdan el çekmege niyyet var
Bir lahza karârüm yok bir yaña 'azîmet var.”²¹

Pîr Mehmed Azmî Efendi şehzade muallimliği vazifesine ancak iki sene devam etti. Çünkü 16 yaşındaki Şehzade Mehmed'in bir buçuk iki ay kadar süren şaşaalı sünnet düğününün hemen ardından,²² 990 Receb yahut Şaban ayında, yani Temmuz veya Ağustos1582 tarihinde²³ tauna tutularak vefat

¹⁹ Kınalı-zade Hasan Çelebi, II, 625./ Riyâzî, *a. g. e.*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3724, yk. 103./Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 261, 267.

²⁰ Selânikî Mustafa Efendi, *Târîh-i Selânikî (1003-1008/1599-1600)*, (haz. Prof. Dr. Mehmed İpşirli), İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989, s. 445-446.

²¹ *Mecmûa*, Millet Ktp. A. Emirî Manzum nr. 603, yk. 30.

²² Kınalı-zade Hasan Çelebi, II, 625./ Beyânî, *a. g. e.*, s. 171. Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 267.

²³ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 267'de'de Azmî'nin 990 Receb'inde, yerine Nasûh Nevâlî'nin şehzade hocası oluşundan bahsettiği sırada ise (s. 390) 990 Şabân'ında vefat ettiğini haber verir.

etti; Eyüp civarındaki kabristana gömüldü.²⁴ Eğer yaşasaydı, on üç yıl sonra, muallimlik ettiği Şehzade Mehmed'in saltanatı (1003-1012/1595-1603) zamanında, *Kanun-nâme-i Âl-i Osman* gereğince neredeyse şeyhülislâmla aynı derecede olan ve "serdar-ı ulemâ" sayılan "hünkâr hocası" mevkiine getirilecekti. Zira Osmanlı padişahları şehzadelikleri zamanında kendilerine muallimlik eden alimi, hükümdar olduklarında "hünkâr hocası" yaparlardı.²⁵ Fakat tabîî bu on üç sene teessüf edilecek kadar az zaman sayılmayabilir... Çünkü "Merhûm Pîr Mehmed Azmî Efendi" yerine şehzade muallimi tayin edilen Akhisarlı Nasûh Nevâlî (ö.1003/1595), Sultan III. Mehmed'in tahta oturduğundan iki gün önce vefat etmişti...²⁶

Azmî'nin vefatı üzerine mülâzımı Belgratlı Sâdık: 'Azmî dâr-ı 'alâya 'azm itdi' mısramını tarih düşürmüştü.²⁷ Daha sonraları başka bir şair, *Şakâyık Zeyli*'nde Pîr Mehmed Azmî'nin hayatını yazan Atâî ise, "nazm" kelimesinin ebced hesabıyla onun vefat yılına uygun düştüğünü görmüş ve şu beyti söylemişti:

"Nizâm-ı sübha-i 'ömri irüp encâma hatm oldı
Anuñ-çün makta'-ı eyyâmına târîh nazm oldı."²⁸

Edebî Kişiliği

Şairimizin edebî kişiliği konusunda önce tezkire yazarlarımızın değerlendirmelerini, ardından şahsî mütalâalarımızı sunmak istiyoruz. Şairlik ve âlimlik vasıflarından başka, devirlerinin birer edebî tenkitçisi de sayılan tezkire sahiplerinin eserlerinde tanıttıkları Azmî hakkındaki görüşlerini, yapmaya çalışacağımız değerlendirme için bir başlangıç olmak üzere nakletmeyi gerekli görüyoruz. Meslek hayatı boyunca nerelerde ve hangi tarihlerde çalıştığını *Şakâyık Zeyli*'nden aktardığımız için mezkûr kaynaktaki bu kayıtlar hariç olmak üzere, Azmî'nin eserleri ve edebî kişiliği konusunda tezkire sahiplerinin değerlendirmelerini sunmak istiyoruz.

Bağdat'tan geze geze Anadolu'ya gelerek Şehzade Selim'in himayesini gören, İstanbul'da yaşadığı sırada Müderris Azmî Bey'le de tanıştığını tahmin ettiğimiz Ahdî, 971/1564 yılında yazmaya başladığı *Gülşen-i Şuarâ* tezkiresinin ikinci ravzasında şiir sahibi ulema ve müderrisler arasında şairimize de yer vermiş, matla'larından örnekler göstermişti:

²⁴ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 267.

²⁵ Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 145 vd.

²⁶ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 390.

²⁷ Riyâzî, *a. g. e.*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3724, yk. 103./ Kaf-zâde Fâizî, *Zübdetü'l-Eş'âr*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3723, yk. 77./ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 267.

²⁸ Nev'î-zâde Atâullah (Atâî), *a. g. e.*, s. 267.

“Pir Mehemed Efendi: ‘Azmî taḥallûs ider. Mevlûdî İstanbul ve zâtı zümre-i müderrisîn içre makbûl ve a’yân yanında ‘Defterdâr-zâde’ dimekle meşhûr ve asl ü neseble civan-baḥt ü sa’âdetmend deyü efvâhda mezkûr ve akrân içre şân ile ser-bülend ve kütüb-i ma’kûl ve menkûli tertîb üzre görmede ma’ânî ile hûşmend ve üç zebân ile tab’ı nazma şâmil ve her birinüñ edâ-yı ferahnâkinde şu’arâ-yı kâmil gibi kâbil ve ol şâ’ir-i nâzûk-mizâcuñ eş’âr-ı gevher-bârı çok, aslâ ta’rîfe ihtiyâc yokdur. Bu birkaç matla’ anuñdur:

Râhatum peykân ü tîrûñ olalı ḥâtır-nişân
Kim dimişler *râhatü’l-insâni fi hfzi’l-lisân*²⁹
Gördiler kand-i leb-i dil-bere dildâde geçer
Didiler tûti-i Hind’e dahi ol Kand’e uçar
Rûzgâr itdi kapuñdan ten-i ḥâkümüzi dūr
Bey’ümüz oldu işigüñde hebâ-yı menşûr
Dolanurmuş işitdüm gice ile kûy-i cânânı
Sakınsun tutulur bir gün götürsin mâh-ı tâbânı
Hadd ü pâyânı mı var yoluña cânlar virenüñ
Rişte-i cânandan idinseñ yaraşur pîrehenüñ.”³⁰

Tezkiresini Kanunî’nin son yıllarında yazmaya başlayan ve Sultan II. Selim’e sunan Âşık Çelebi de *Meşâirü’ş-Şuarâ*’da Azmî’nin “inde’l-bülegâ makbûl” manzum ve mensur eserlerinden övgüyle bahsetmişti:

“Azmî: Mukâta’acılar zümresinüñ yegânesi ve ol firkanuñ ferzânesi, ḥulk u ḥisâl ile meşhûr ve tarîkında kemâl ile makbûl-i cumhûr, erbâb-ı hünerle elîf, kemâlden behre-verlerle harîf, seḥâ vü ‘âtıfeti şöhre-i diyâr, güzîde-i a’yân-ı uli’l-ebşâr Pîr Ahmed Çelebi ki ‘âkıbet diyâr-ı Bagdâd’a defterdâr-ı mâl olmuş idi ve kapu defterdârlığına isti’dâd ile istikmâl bulmuş idi, anuñ ferzend-i ḥayrû’l-ḥalefidür.

Nâmı Pîr Muhammed Çelebi’dür. Câmi’-i ḥasâil-i fitrî ve şemâil-i kisbîdür. Babası merhûm şânında kâbiliyyet ve irtikâ’-ı ma’âric-i ‘âliyyeye mahaliyyet müşâhede itdikde, efâzıl-ı enâm ve emâsil-i ‘ulemâ-yı a’lâmdan tahsîl-i ‘avârif ve tekmi’l-i ma’ârif itdürüp tehzîb-i nefsi-nâtika ve tertîb-i fezâil-i lâyika idüp mevâlî huzûrında tarîkin nihâyete irişdürüp câmi’-i ‘ilm-i dakîk ü Halebî ‘alâ’l-‘ilm ve’d-dîn ‘Alî Çelebi Efendi’nüñ i’âdesinden mülâzım olup tarîk-ı dirâsete ‘âzim oldu. Hâlâ elli akçe ile Sinân Paşa medresesinde müderrisdür; ‘ilm ile müste’nis ve ehl-i ma’ârif ile mü’nisdür.

²⁹ “İnsanın rahatı dilini tutmaktadır.” (Arap atasözü).

³⁰ Ahdî, *a. g. e.*, yk. 34.

Âhâd-ı fuzalâ ve efrâd-ı ‘ulemâdandır. Gâhî teşhîz-i hâtır için şî‘re dahî meşgûldür ve inşâya dahî meyilleri olup ba‘z-ı evkâtları -ki ifâde ve ifâzadan ziyâde olur- inşâ tertîbine mebzuldür. Ahlâkdan *Enisü'l-Ârifîn* nâm kitâbları ve niçe risâleleri vardır ki ‘inde’l-bülegâ makbûldür. Şî‘r-i û:

Halîlüm sûz-ı ‘aşkı âteş-i ‘aşka düşenden sor
Bir oddan pîrehendür anı başından geçenden sor

Gazel

Tîr-i müjeñ ki her biri câna deger geçer
Nâzûklik ile sürmeyi gözden siler geçer
Kılsa ‘aceb mi dîdeden ü sîneden güzër
Murg-ı hayâl-i yâr niçe bahr ü ber geçer
Ruhsâr-ı yâra beñzer imiş diyü gülleri
Gülzâra ugradıkça sabâ örseler geçer
Dikdi ‘asâyı kalb-i ‘adûya sinân-ı âh
Bir saf-şiken dürür ki alaylar söker geçer
Tîr-i cefâsı şöyle gelür baña ‘Azmiyâ
Na‘l-i hilâl şîşe-i çarhı deler geçer

Ve lehu

Şevk-i zencîr-i cünûn urdı bu ben mahzûna
Reh-i ‘aşk içre çıkar silsilemiz Mecnûn’a

Ve lehu

Dolanırmış işitdik gicelerle kûy-i cânâmı
Sakınsun tutulur bir şeb götürsün mâh-ı tâbâmı

Ve lehu

Kısmet idicek ‘akl ü dil ü cânımı hûbân
Dil düşdi seniñ pâyına ey serv-i hırâmân

Ve lehu

Hiç mümkün mi dürür beñzeye ey sîm-beden
Öykünür gerçi güneş yüzüne mehmâ emken

Ve lehu

Dolmadan peymânesi dehriñ mey-i gül-gûn ile
Paslanurdu hançerüñ cânâ dil-i pür-hûn ile.”³¹

“*Ahlâk-ı Alâî*” adlı ahlâk kitabıyla tanınmış Osmanlı alimlerinden Kınalı-zâde Ali Çelebi(916-979/1510-1571)’nin oğlu Hasan Çelebi (953-

³¹ Âşık Çelebi, *a. g. e.*, yk. 174 b.

1012/1546-1604), 994/1586 yılında, yani şairimizin vefatından dört sene sonra tamamladığı *Tezkiretü'ş-Şuarâ*'sında “merhum vâlid-i firdevs-makâm”ının has öğrencisi olan Pîr Mehmed Azmî'nin babası, ahlâkı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında şu bilgileri verir:

“Azmi Efendi: Erbâb-ı kalem ve dîvân-ı ashâb-ı mürüvvet ve ihsân arasında ma'rûf ve meşhûr ve gâyet-i diyânet ve mürüvvet ve nihâyet-i sahâvet ve mekrûmetle makbûl-i cumhûr olan Defterdâr Pîr Ahmed Çelebi'niñ ferzend-i sa'âdetmendidir.

Nâm-ı nâmî ve ism-i sâmilî Pîr Muhammed'dür. Hâvî-i fezâil-i fitrî ve kîsbî ve müstecmî-i kemâlât ve hasâil-i vehbî, vüfûr-i 'ilm ü fazîlet ve safâ-yı zihn ü tabî'at ile ârâste ve sıfât-ı hamîde ve simât-ı pesendide ve ma'ârif ü fezâil-i gayr-i 'adîde ile pîrâste, gencîne-i sînesi cevâhir-i zevâhir-i ma'ârifle memlû ve mahzûn ve nukûd-ı envâ'-ı fezâ'il ve durer-i gurer-i letâif-i celâ'il-i hasâil hazîne-i derûnunda meknûndur. Merhûm vâlid-i firdevs-makâmüñ tilmîz-i hâssı ve cümle-i ma'ârif ü kemâlâtda şâgird-i pür-ihtisâsı olup ol esed-i sârimûñ meclis-i ifâdelerine müdâvim olmagla hîdmet-i i'âdelerinden mülâzım olmuştur.

Hakkâ ki bir zât-ı şerîf ve cevher-i lâtıfdür ki turduğunca 'ayn-ı ma'ârif ve mahz-ı hüner ve mekârim ü 'ilm ü tevâzu' ve hilm ile lutf-ı mücessem ve rûh-ı musavverdür. Sehâib-i elfâz-ı durer-bârından kamer-vâr zâhir ve bedîdâr olan suver-i ma'ânî-i dakîku'l-i'tibâr enzâr-ı ashâb-ı ihtibârda mahz-ı sihr-i halâl ve enhâr-ı kîlk-i sehâr-ı mu'ciz-âşârından cârî olan cedâvil-i efkâr-ı hâtîr-ı zahhâr-ı'tibâr-ı nâkîdân-ı eş'ârda 'ayn-ı âb-ı zülâldür. Zebân-ı Türkî ve Fârisî ve 'Arabî ve Nevâî'de eş'ârı ve her birinde muhayyel ve bî-bedel güftârı olduğundan gayri, fenn-i inşâda dahi Hâce-i Cihân ve mürvârîd-i sade-i belâgat ü beyândur. Zebân-ı Türkîde olan *Ahlâk*'ı makbûl ve meşhûr-ı âfâkdır. Egerçi bi-hasebi'z-zâhir Hüseyin Vâ'iz'niñ *Ahlâk*'ını tercemedür, lâkin çok ma'ârif ü letâif ilhâk itmekle hüsn ü melâhatde tâk olmuş idi.

Medâris-i Semâniye'den birinde müderris ve her rûz tekâmîl-i fezâil ile binâ-yı serây-ı 'ilm ü kemâlî müşeyyid ve müessis olduğdan soñra, medâris-i Süleymâniye'nüñ birinde ifâde-i fazl ü 'irfân üzere iken, şehzâde-i şâh-nişân şehen-şâh-ı felek-mekân Sultân Muhammed Hân hîdmetlerine hâce olmuş idi. 'Akab-i sûr-ı şehen-şâh-ı mesfûrda mu'ânik-ı 'arûs-i sa'âdet ü ikbâl ve câm-ı fu'âd-ı pür-sedâdı sahbâ-yı husûl-i merâm ile mâl-â-mâl iken mir'ât-ı cihânda sûret-i hırman nümâyân olup dil ü cânı dürd-i derd-i hicrân ile mest ü ser-gerdân olduğda, murg-ı rûhî 'âlem-i kudse revân olup: 'Eyledim 'azm-i gülîstân-ı cinân.'

Bu eş'âr-ı belâgat-şî'âr teşhîz-i hâtır-ı pür-iktidârlarıy-çün dil ü cân-
dan zemîn-i belâgate nişâr ve îşâr itdikleri dürer-i âbdârdandır:

Hâflüm sûz-ı 'aşkı âteş-i 'aşka düşenden sor
Bir oddan pîrehendür anı başından geçenden sor

Yürek oynamamaga 'arz-ı cemâl eylese yâr
Gele insâf it eliñ gögsüñe ko çâre mi var

Râhatum peykân-ı tîrûñ olalı hâtır-nişân
Kim dimişler *râhatü'l-insâni fî hfzi'l-lisân*

Dolmadın hum-hânesi dehrûñ mey-i gül-gûn ile
Paslanurdu hançerûñ cânâ dil-i pür-hûn ile

Çıkarırsa felege nâkısı mi'yâr-ı zemân
İndirür narhına bir gün agır ol gözle hemân

'Aceb midür zamânuñ dil-beri 'âşık-perest olsa
Anası kucagında öğrenür dañi koculmagı

Eger pâyine yârûñ yüz sürem dirseñ rikâb-âsâ
Yolunda ihtiyâr eyle asılmagı basılmagı

Dem-â-dem eşk-i hasret yur yüzün kan ile 'uşşâkuñ
Nedür her dem ser-i kûyında yüz kan olmaga bâ'is

Ezel nakkâşî çehreñ resm iderken rengi düşmüşdür
Zemîne câ-be-câ oldur gülîstân olmaga bâ'is

Yer yer belürmiş ol hat-ı reyhân bölük bölük
Saf saf yazılmış âyet-i *Kur'ân* bölük bölük

Sinemde deste deste okuñ beñzer aña kim
Ok menziline cem' ola yâran bölük bölük

Bir şâhsuñ ki reh-güzerûñde alay alay
Turmuş selâmıñ almaga hûbân bölük bölük

Üftâdeler ayaguña düşmüş dizin dizin
Düşmüş yüziñe zülf-i perîşân bölük bölük

'Uşşâka saga sola nazar kıl taraf taraf
Yokla kuluñ ey şeh-i devrân bölük bölük

Bâzâr-ı dehri tutdı hırîdârı hüsnüñüñ
Kûşe-be-kûşe ey meh-i Ken'ân bölük bölük

‘Azmî diyâr-ı vaslîña ‘azm itse câ-be-câ
Baglar yolını ‘asker-i hicrân bölük bölük

(...)

Ve bu ebyât “hat” redîf kasîdesindedir:

La‘liñ ki zâhir eyledi ey gül-‘izâr hat
Yâkût’ dur ki müşg ile yazmış gubâr hat

Pergâr-ı hüsn pâyi yeridir dehen degil
Devr-i ruhında aña olupdur medâr hat

Mihr-i ruñı irişdi zevâle görüp hatn
Oldı felekde san hat-ı nisfu’n-nehâr hat

(...)

Der Vâsf-ı Resûl ‘Aleyhi’s-selâm

Çü sît-i pençgâhı oldu peydâ
Se tasın çâr-pâre itdi tersâ

Buhûrın yakmaga bezminde encüm
Müşebbek micmer oldu çarh-ı heştüm

Çeküp ceyb-i cihâtı eyledi çâk
‘Amelden kaldı usturlâb-ı eflâk.’³²

17. asır şair ve yazarlarından Riyâzî (980-1054/1572-1644), 1607-1610 yılları arasında yazdığı “*Riyâzü’ş-Şuarâ*” tezkiresinde Mehmed Azmî hakkında şu bilgileri verir:

“Azmî: Nâmı Pir Muhammed’dür. Erbâb-ı kalemüñ ser-defteri Defterdar Pîr Ahmed Çelebi’nüñ ferzend-i hüner-veridür. Hınnâlî-zâde ‘Alî Efendi’nüñ hıdmet-i i‘âdesinden nâ’il-i şeref-i mülâzemet bulup tarîk-ı sa‘âdet-refik-ı ‘ilmde kat‘-ı nişib ü firâzla çâr-bâliş-i mesned-i ikbâl olan medâris-i Süleymâniyye’den birini kenâr-ı tasarrufa çekmiş iken Sultân Muhammed-i Sâliş’iñ hıdmet-i ta‘lîmi ile me’mûr olmuşlar idi.

Ol zât-ı hüner-verüñ nazm ü inşâları fezâil-i ‘ilmiyyelerine serîr vâki’ olmuş idi. ‘İlm-i ahlâkda bir kitâbları vardur ve Sultân Selîm-i Sâni’nüñ fermân-ı vâcibü’l-iz‘ânı ile Şeyh Mehmed ‘Assâr’uñ *Mihr ü Müşteri*’sini biñ beş yüz beyit mikdârı terceme itmişler idi. Hakkâ ki ney-şeker-i kalem-i

³² Kınalı-zade Hasan Çelebi, *a.g.e.*, II, 624-628.

şîrîn-rakamı vâdî-i mesnevî-gûyîde dâd-ı sūhanı virmişdür. Bu birkaç beyt ol kitâbuñ hütbesindendir. (...) Bu eş‘âr dañi anlaruñdur:

O Rûmî dilberin ey dil dilinde sanma var lüknet
Murâdınca dili dönmez dehânı tengdür gâyet

Meclisde şâne zülf-i perişâne el kırar
Bir gün hatâ ile göresin anı tel kırar

990’da fevt oldukda mülâzımı Sâdık târîh-i vefâtın bu gûne edâ itmişdir. Târîh:

‘Azmî dâr-ı ‘alâya ‘azm itdi.’³³

1030/1620 yılında tamamladığı tezkiresinde Azmî’nin vefat yılını ve ölümü üzerine mülâzımı Sâdık-ı Belgradî’nin düşürdüğü tarih mısraını kaydetmekle yetinen Kaf-zâde Fâizî, eserlerinin değeri konusunda görüş belirtmez. Zaten Fâizî’nin “Zübdetü’l-Eş‘âr”ı bir tezkireden çok, antoloji mahiyetindedir. Azmî’nin şiirlerinden seçtiği beyitlerden önce “Bu ebyât dîvânlarından intihâb olundu” diyen Fâizî, böylece onun divanını gördüğünü haber vermektedir. Bu kayıt, Azmî’nin divan teşkil edecek miktarda şiir sahibi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Azmî’nin şiirleri vefatından sonra oğlu Hâletî tarafından toplanıp kitaplaştırılmış olabilir. *Zübdetü’l-Eş‘âr*’da şairin diğer tezkirelerden fazla olarak şu beyitleri örnek seçilmiştir:

“Açıl ey gonca-i gül-çehre ki irişdi bahâr
‘Ayş iderler gül ü bülbül bir olup leyl ü nehâr

Sahn-ı gülzâra dikildi yine tûg-ı şâhî
Geldi cem‘iyyet için yanına hayl-i ezhâr

Destini tâ ki dırâz itmeye her bî-ser ü pâ
Belüñi her gice kolum ko tolaşsun cânâ

Yürek oynamamaga ‘arz-ı cemâl eylese yâr
Gele insâf it elüñ gögsüne ko çâre mi var

İmrenme görüp çerb pilâvın ümerânuñ
Kim yüregi yagıyla pişüpdür fukarânuñ

Cihân halkı şu deñlü münkir olmuşdur kerâmâta
Nedür bir fi‘l-i münker dir eger mevtâyı söyletseñ³⁴

³³ Riyâzî, *a.g.e.*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3724, yk. 103.

³⁴ Bazı biyografik kaynaklarımıza göre, Azmî’nin bu beyti şu hadiseyle ilgilidir: Gençliğinde içkiye, zevk u safaya düşkün olduğu için “Sarhoş Bâlî” diye tanınan, fakat ilim tahsil ederek müderrisliğe başladıktan sonra, girdiği tasavvuf yolunun tesiriyle resmî vazifesini bırakıp

‘Arûs-ı gül yine başladı fitne vü âla
Çemende bülbülü kondurdu daldan dala.’³⁵

1044/1634 yılında yazdığı *Şakâ’ik Zeyli*’nde Nev‘î-zâde Atâî, hocası Hâletî’nin babası Pîr Mehmed Azmî Efendi’nin meslekî hayatını anlattıktan sonra, kişiliği konusunda şu bilgileri veriyor:

“Molla-yı merkûm zer-dûz-ı nakş-ı hayâl-i ‘ulûm, nahl-i pür-şemâr-ı fazl u ‘irfan, şem‘-i fâizü’l-envâr-ı tahkîk u îkân, hulvü’l-muhâvere, lâtifü’l-mücâvere, hoş-tab‘ ü hoş-sohbet, mâil-i muhalata, halîm ü selîm ve kerîm ü sahî, her vâdide müselleme, melek-hîsâl âdem idi. (...) Hakkâ ki şî‘r ü inşâsı selîs ü hemvâr, meşnevîsinün her beyti müfred-i rûzgârdur.”³⁶

Azmî-zâde Hâletî dolayısıyla Azmî’den de bahseden Muallim Nâcî, onun hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, edebî şahsiyeti konusunda:

“...Zamanında mefhar-ı ‘ulemâ ve üdebâ idi. (...) Müşârün ileyhî hayli eş‘ârı vardır. Gazeliyyâtı oldukça hoş-âyendedir”³⁷ diyerek gazellerinin oldukça hoş gittiğini belirtir.

Biyografik kaynaklarımızdaki bu değerlendirmeleri naklettikten sonra, Azmî’nin edebî şahsiyeti konusunda şunları söylemek mümkündür: Onun kişiliğinin en önemli vasfı ve şöhretinin birinci sebebi belki sanatkârlığı değil, ilmiye sınıfına mensubiyetidir ama o müderrisliğiyle birlikte tabiatı nazma kabiliyetli, şiir ve nesirle de uğraşan, zaman zaman olgun şairler gibi güzel, beğenilen eserler meydana getirmeye muvaffak olan bir adamdır. Şüphesiz Fuzûlî, Bâkî, Hayâlî gibi büyük şairlerin yaşadığı bir asırda birinci derecede sanatkârlardan sayılmıyordu, ancak onun nazım ve nesriyle, telif, tercüme eserleriyle edebî çevrelerde hatırı sayılır bir yer kazandığı da muhakkaktır. Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dille divan teşkil edecek

---

kendi köşesine çekilen Şeyh Balî Efendi (ö. 980/1572)’nin halk arasında bazı kerametleri de anlatılmaktaydı. Rivayete göre, Bâlî Efendi Müslüman cenazeleri gömüldükten sonra, onlara bilinen şekilde “telkin”de bulunduğu, kabirde yatan kişilerin ses verdiği duyulmuştur. Bâlî’nin çağdaşlarından Nureddin-zâde Şeyh Muslihüddîn ise, bu telkinin bir bid‘at olduğunu, ölüye fayda vermeyeceğini vs. söyleyerek ona muhalefet ediyordu. İşte Azmî Efendi’nin kerametlerin inkâr edilmesini yadırgadığını belirten beyti bu hadiseye uygun bulunmuştur. (Hasan Çelebi, *a.g.e.*, I, 272./ Nev‘î-zâde Atâî, *a.g.e.*, s. 211, Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, ts., III, 1046 vd). Bu beyitte “münker” kelimesinin hem dince caiz görülmemeyen, hem de kabirde ölüleri sorguya çekecek iki melekten biri manasında tevriyeli kullanılmış olabileceği düşünülerek büyük harfle yazılması mümkündür.

³⁵ Kaf-zâde Fâizî, *a.g.e.*, yk. 77.

³⁶ Nev‘î-zâde Atâî, *a.g.e.*, s. 267.

³⁷ Muallim Naci, *Mecmua-i Muallim*, 10 Rebîü’l-evvel 1306/1888, 3 Teşrîn-i Sâni 1304, Sayı 58, s. 229.

miktarda şiiri, Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye bazı tercümeleri bulunan Azmî Efendi, inşa, yani süslü, sanatlı nesir sahasında da maharetini göstermiş, meşhur *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin en beğenilen Türkçe tercümelerinden birini yapmıştır.

Onun hususiyetlerinden biri de, Hasan Çelebi'nin bildirdiğine göre, 16. asırda, zaman zaman Ali Şir Nevâî tarzında Çağatayca şiirler yazan Anadolu şairlerinden olmasıydı.³⁸ Fakat biz Azmî'nin Çağatay lehçesiyle yazdığı haber verilen manzumelere adı geçen kaynaklarımızda ve görebildiğimiz şiir mecmualarında rastlayamadık.

Azmî'nin gerek yukarıda tezkirelerden naklettiğimiz şiirleri, gerekse divanından bahsederken vereceğimiz örnekler incelendiğinde, bunların bir kısmının Bakî tarzında "aşıkane" duyguları, hâlleri, sevgilinin güzellik unsurlarını, aşk acılarını, baharın verdiği neşe ve mutluluğu, dünya nimetlerini... anlattığı görülecektir. Ona göre, güzelliğe karşı sevgi hissi insan tabiatında vardır. *Mihr ü Müşteri* tercümesinin başında da ifade edildiği gibi, aşkın hutbesi, aşkın yüksek dereceli şahı adına okunmuştur. Yani bütün insanlar ve cinler aşkın emrini yerine getirmektedir:

"Yürek oynamamaga 'arz-ı cemâl eylese yâr
Gele insâf it elüñ gögsüne ko çâre mi var"

(Sevgili, güzelliğini gösterse, insaf et, elini göğsüne koy, yüreğin oynamamasına çare mi var?)

Sevmek ve sevilme insanın en tabî ihtiyaçlarından biridir. Donuk, duygusuz kalpli bir beden diriliği nasıl kan ileyse, hasta gönüllü bir aşkın sohbeti de sevgiliyledir:

Ten-i efsürdelerüñ zindeligi kan iledür
"Harekât ile sükûnı nitekim cân iledür
'Âşık-ı haste-dilüñ sohbeti cânân iledür."

Diğer taraftan hemen hemen her divan şairi gibi Azmî de zaman zaman hikemî sözler söylemeyi, doğru bildiklerini okuyucuya tavsiye etmeyi sever. Onun *Enîsü'l-Ârifin*'i sonunda bulunan kısa mesnevîsi ise "Pend-nâme-i Azmî, Vasiyet-nâme-i Azmî" gibi adlarla da tanınmış ve çok okunmuştur. Hocası Kınalı-zâde Ali Çelebi'nin:

"İmrenme görüp mîve-i bâgını ümerânuñ
Kim sular anı gözleri yaşı fukarânuñ"³⁹

³⁸Bu konuda ayrıca bk. Prof.Dr. Köprülüzade Mehmet Fuat, "Anadoluda Türk Dil ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumî Bir Bakış", *Yeni Türk Mecmuası*, Nisan 1933, nr. VII, s. 537.

³⁹ S. Nüzhet Ergun, *a.g.e.*, I, 419.

matla‘ını hatırlatan bir beytinde Azmî Efendi: “Beylerin yağlı pilavını görüp imrenme. Çünkü o pilav fakirlerin yüreğinin yağıyla pişmiştir” diyerek haksız kazançlarla elde edilen refah dolu yaşayışa özenmemeyi tavsiye eder:

“İmrenme görüp çerb pilâvın ümerânın
Kim yüregi yağıyla pişüpdür fukarânın.”

Azmî'nin belki de mevkiinden azledildiği veya kendisinin lâıyk olduğuna inandığı makamlara getirilmediği zamanlara ait bazı tahmis ve tesdislerinde gayr-ı memnun, karamsar ve kötümser bir ruh hali içinde bulunduğu görülür. Bu çeşit manzumelerinde insanların ahlâkının bozukluğundan, dostlukların devamsızlığından, ilim ve fazilet sahiplerine değer verilmemesinden... şikâyet eden şair, kendisini yüksek mevkilere düşkün olmayan, bey ve paşadan ümidi bulunmayan, dünyayı ehline bırakmış, kanaatkâr bir insan kişiliğiyle takdim eder:

“Bi hamdî'llâh ne bir şuglüm ne âmâl-i medîdüm var
Ne imrûzundayım dehrüñ yne ferdâ-yı ba'îdüm var
Ne ta'mîr-i der-i köhne ne bünyâd-ı cedîdüm var
Ne fikr-i mansıb-ı 'âlî ne gavgâ-yı 'abîdüm var
Harîf-i fârigu'l-bâlüm ne şeyhüm ne mürîdüm var
Ne big yanında maksûdım ne paşadan ümîdüm var.”⁴⁰

Tezkire yazarlarının örnek olarak verdiği ve bazı şiir mecmualarında rastladığımız manzumelerine göre, Azmî'nin edebî çevrelerinde bulunduğu, gazellerine nazire veya tahmis yazdığı dostları arasında devrin şairlerinden başta Bâkî (ö. 1008/1600) olmak üzere, Kınalı-zade Ali Çelebi, Meşkî (ö. 1004/1596), Abdî, Firâkî (ö. 990?/1582?)⁴¹, Âzerî (ö. 993/1585) sayılabilir.

Eserleri:

Pîr Mehmed Azmî Bey'in biyografik, bibliyografik kaynaklarımızdan varlığını öğrendiğimiz eserleri, yukarıdaki nakillerimizden de anlaşıldığı üzere, 1) Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerini içine alan *Dîvân*'ı, 2) Farsça'dan Türkçe'ye aynı şekil ve vezinle çevirmeye başlayıp tamamlayamadığı *Mihr ü Müşteri* Tercümesi, 3) Farsça *Ahlâk-ı Muhsini*'nin çeşitli

⁴⁰ *Mecmua*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 3424, yk. 166.

⁴¹ Firâkî'nin vefât tarihi konusunda biyografik kaynaklarımızdaki bilgiler çeşitlidir: Hasan Çelebi (II, 744) ve Riyâzî (*a.g.e.*, yk.116) 988/1580-81, Gelibolulu Âlî (*Künhü'l-Ahbâr'un Tezkire Kısmı*, haz. Dr. Mustafa İsen, Ankara 1994, s. 253) 990/1582, Fâizî (*a. g. e.*, Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa nr. 1877, yk. 74) 993/1585, Ş. Sami Bey (*a.g.e.*, V, 3353) 980/1572, Bursalı Tahir Bey (*a.g.e.*, II, 363) 983/1575 tarihini Firâkî'nin vefât yılı olarak göstermektedir.

ilâve ve eksiltmelerle yaptığı ve “*Enîsü'l-Ârifîn*” adını verdiği mensur Türkçe tercümesidir. Pîr Mehmed Azmî'nin bunlardan başka eserlerinin bulunması da ihtimal dahilindedir. Nitekim Pîr Mehmed Azmî'den bahsederken, Âşık Çelebi'nin kullandığı “...niçe risâleleri vardır ki ‘inde’l-bülegâ makbûldür” ibaresi ve Hasan Çelebi'nin sarfettiği “Zebân-ı Türkî ve Fârisî ve ‘Arabî ve Nevâî’de eş‘ârı ve her birinde muhayyel ve bî-bedel güftârı olduğundan gayri, fenn-i inşâda dahî Hâce-i Cihân ve mürvârîd-i sadef-i belâgat ü beyândur” cümlesi, onun tezkirelerde sayılanlardan başka eserlerinin olabileceğini akla getirmektedir. Bu itibarla, Pîr Mehmed Azmî Bey’e ait olduğunu tahmin ettiğimiz manzum bir kırk hadis tercümesini de tanıtmayı gerekli gördük.

Şuara tezkireleri gibi biyografik kaynaklarımızın, yazıldıkları zamanların haberleşme imkânlarının sınırlılığı dolayısıyla, şair ve yazarlarımıza ait bütün kitapları ismen de olsa kaydetmemesi, bunların eksiksiz olarak tesbitini güçleştirmektedir. Bu noksanlıktan başka, yazmalarda müellifin kimliğine dair bilgilerin bulunmaması, eksikliği veya gözden kaçması da çeşitli kişilerin eserlerinin biri birine karıştırılmasına sebep olabilmektedir. Yanlışlıkla Pîr Mehmed Azmî’ye nisbet edilen, fakat bizim onun tercümesi olamayacağını tesbit ettiğimiz mensur bir eser hakkında da kısaca bilgi verdik.

Azmî'nin anılan bu eserlerini ifade tarzlarına göre manzum ve mensur olmak üzere iki başlık altında inceleyeceğiz:

A. MANZUM:

1. *Dîvan*:

Yukarıdaki nakillerimizde görüldüğü üzere, Ahdî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Riyâzî tezkireleri gibi Azmî'den bahseden 16 ve 17. asır biyografik kaynakları, onun Türk, Arap ve Fars dillerinde olgun şairler gibi “selîs, muhayyel, bî-bedel” şiir söyleme kabiliyetine sahip bulunduğunu, nesirden başka zaman zaman “teşhîz-i hâtır” (gönül açmak, gönül gücünü arttırmak) için nazımla da meşgul olduğunu belirtirler. 1030/1620’de tamamladığı *Zübdetü'l-Eş‘âr* tezkiresine Azmî'nin şiirleri için örnek olmak üzere bazı beyitlerini alan Kafzâde Fâizî (ö.1031/1621), onun divanını gördüğünü: “Bu ebyât dîvânlarından intihâb olundu” cümlesiyle bildirir. Kâtib Çelebi'nin de 990/1582’de ölen Azmî'nin Türkçe divanından bahsetmesi,⁴² Kafzâde’yi teyid etmektedir. Yurtiçindeki kütüphanelerde yazmasını henüz tesbit ede-

⁴² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, I, 801.

mediğimiz bu divanın Paris Millî Kütüphane’de bir nüshasının bulunduğunu Blochet Kataloğu’ndan öğreniyoruz.⁴³

Tezkirelerin Azmî’nin manzum eserlerinden seçip naklettikleri örnekler dışında, çeşitli mecmualarda “Azmî, Müderris Azmî Bey, Azmî Efendi” gibi adlar altında kayıtlı bazı şiirlere de rastlanmaktadır. Bunların bütünüün Pîr Mehmed Azmî Bey tarafından yazıldığı iddia edilemezse de, çoğunun ona ait olduğu kuvvetle tahmin edilebilir. Azmî’nin divan nüshaları bulunup görülebildiği takdirde bu manzumelerden hangilerinin ona ait olduğu konusunda daha kesin bir söz söylenebilecektir.

Çeşitli şiir mecmualarından derlediğimiz ve bir kısmının Müderris Pîr Mehmed Azmî Bey’e ait olduğunu tahmin ettiğimiz “Azmî” mahlaslı bazı manzumeleri burada nakledeceğiz.

Nazîre-i ‘Azmî

[Mef’ûlü Mefâ’îlün Mef’ûlü Mefâ’îlün]

- 1 Âsâyiş-i dünyâdan el çekmege niyyet var
Bir lahza karârım yok bir yaña ‘azîmet var
- 2 İçsem yedi deryâyı kandırmaz idüp teskîn
Nâr-ı gam-ı hicrûnle sînemde harâret var
- 3 Sil saykal-ı câm ile Bâkî dili it rûşen
Âyîne-i hâtırda jengâr-ı melâlet var
- 4 Yagmur gibi yagar hep başlarına gam taşı
Erbâb-ı [derd-i] ‘aşkuñ başında felâket var
- 5 Biñ mürdeyi bir demde ‘Îsâ-veş ider ihyâ
‘Azmî leb-i dil-berde bilmem ki ne hâlet var⁴⁴

⁴³ E. Blochet, Bibliotheque Nationale, *Catalogue des Manuscrits Turcs*, Paris 1932, nr. 283.

⁴⁴ *Mecmûa*, Millet Ktp. Ali Emirî Manzum, nr. 603, yk. 30. S. Nüzhet Ergun, *a. g. e.*, II, 647’de “Millet kütüphanesindeki bir mecmuada (*Alm.K. Mz. No: 603*), Meşhur Bakî’ye de isnâd edilen ve, “Âsâyiş-i dünyâdan el çekmege niyyet var/ Bir lahze karârım yok bir yana azîmet var/ Bir mürdeyi bir demde Îsâ-veş ider ihyâ/ Azmî leb-i dilberde bilmem ki ne hâlet var” beyitlerini muhtevi bulunan gazel ‘Azmî Bey’ namına kaydedilmiştir” diyor. Hâlbuki “Nazîre-i Azmî” başlığında da anlaşılacağı gibi, bu manzume Bâkî’nin değil, onun bir gazeline Azmî’nin yazdığı bir naziredir. Azmî’nin gazeli nazire olduğu, dolayısıyla aynı aruz kalıbı, kafiye ve redifle yazıldığı için, Bâkî’nin şiirinden izler taşısa da farklı bir eserdir. Krş. *Bâkî Divânı*, (haz. Dr. Sabahattin Küçük), TDK yayını, Ankara 1994, s. 207-208.

‘Azmî Bey

[Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün]

- 1 Seherden nâz ile gülzâr-ı dehre virmege zînet
Firengî câmesin giydi karanfiller yine kat kat
- 2 Benümle hem-dem ol bir dem gel ey sâkî ki olmuşdur
Hayâl-i la‘l-i nâbuñla gözüm yaşı olur mesket
- 3 Ecel gelmezden õñ ey dil nigâra cânı teslîm it
Geçirme vakti gafletle meded fevt olmasun fırsat
- 4 Teni berbâd idüp işigüne irdim bi hamdi’llâh
Geh olur rif‘ate bâ‘iş olurmuş ey sanem elbet
- 5 Kilâb-ı kûy-ı dil-dâre şikeste ber-sifâl eyle
Yürî var ise başuñda ‘Azmî senüñ devlet⁴⁵

‘Azmî Efendi el-Müderris [Tahmîs-i Gazel-i Firâkî]

[Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün]

I

Sikender-veş cihân milkini başdan başa gördüñ tut
Burup Rüstem kemânını çeküp şîrâne kurduñ tut
Çıkup taht-ı Süleymân’a kamu hükmi buyurduñ tut
“Cihâna şâh olup şâhum cihân turdukça turduñ tut
Cihân milkinde Şeddâdî binâ bünyâdın urduñ tut”

II

Gide reng-i mahabbet bir gün ola kalmayup gülden
İşidilmez ola savt (u) sadâ efvâh-ı bülbülden
Hemân bûy-ı meveddet hazzı aḥz it [sen] karanfülden (?)
“Göçersin kûs-ı rihlet çalınur bir gün bu menzilden
Otaguñ pâdişâhum lâ[le]-veş sahrâda kurduñ tut”

III

Göñül bu rub‘- ı meskûnuñ olup bir başka sultânı
Gelüp cümle ayaguña cihânuñ mîr-i mîrânı
Götürüp tahtını yiller oluban ‘alemüñ ḥânı
“Vücûd ikliminüñ farzâ ki olmuşsın Süleymân’ı
‘Adem deryâsına ol saltanat mührin düşürdüñ tut”

⁴⁵ *Mecmûa*, Millet Ktp. Ali Emirî Manzum, nr. 603, yk. 47.

IV

Rakîb-i bûm-ı şûm anuñ olursa vaslına tâlib
 Uçurmalar virüp aña dañı ferdâlara salup
 Nice kebk-i hırâmâna gönül şeh-bâzını salup
 “Murâdıñca bu ‘âlem murgzârında şikâr alup
 Şehâ bâzû-yı devletden niçe şâhin uçurduñ tut”

V

Cihân cây-ı ra‘nâ künc-i ‘uzletdür benüm cânım
 Cihânıñ şehligi gerçi ki devletdir benüm cânım
 Ki her bir devletüñ âhîr soñı letdir benüm cânım
 “Konaguñ ‘âkıbet bâg-ı ferâgatdür benim cânım
 Sabâ gibi çapıp [sen] her yaña yildüñ yöpürdüñ tut”

VI

Hızır gibi cihân içre dilerseñ ‘ömr-i bî-pâyân
 Olursañ da bu ‘asr içre Cem (ü) Dârâ gibi sultân
 Kopar tîr-i ecel cân-ı ‘azîzüñ virmeyüp amân
 “Olursın cür‘a-veş yarın ya bir gün hâk ile yeksân
 Bugün Cem bezmine erdüñ safâ câmını sürdüñ tut”

VII

Gelüp ey ‘Azmi bir kişi iderse bir eşer zâhir
 Kıramaz yine [rûzgâr] ger olursa ol kişi tâhir
 Oturgıl künc-i vahdetde olursın tayyibe tâhir⁴⁶
 “Getürür bezm-i keşretten ayagı her kişi âhir
 Firâkî bir el öñdin ‘alem-i vahdetde yurduñ tut”⁴⁷

Müseddes

[Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün]

I

Dilâ her ne ümîd isterseñ ol dergâhdan iste
 Dimezler saña var bir mürşid-i güm-râhdan iste
 Ne baht-ı tâli‘i bedden ne mihr ü mâhdan iste
 Ne şeyh-i şöret-âyîn ol ne ehl-i câhdan iste
 Ne dervîş ü ne zâhiden ne mîr ü şâhdan iste
 Yürî yokdan seni var eyleyen Allâh’dan iste

⁴⁶ Bendin 2.mısraında da kafiye kelimesi olarak “tâhir” kullanıldığından bu ikinci “tâhir”in, yanlışlıkla yazıldığını, “tayyibe”yi de göz önünde bulundurarak “hâtır” olması gerektiğini tahmin ediyoruz.

⁴⁷ *Mecmûa*, Millet Ktp. Ali Emîrî Manzum nr. 603, yk. 60.

II

Hudâ'nuñdur cihân halkına çün mebzûl olan ni'met
 Nasîbüñ irişür gûşîşle virme kendüñe zahmet
 Hazer kıl 'ayn-ı cânı kaplamasun perde-i gaflet
 Sözüñ harc itme yok yere ki itme kimseye minnet
 Ne dervîş ü ne zâhîdden ne mîr ü şâhdan iste
 Yüri yokdan seni var eyleyen Allah'dan iste

III

Elüñ çek halk-ı 'âlemden idin bir gûşeyi me'vâ
 Dimişler fâide yok kimseye hîç kimseden aslâ
 Kelâmuñ cevherin tak gûş-i cânâ eylesün ısgâ
 Tazarru'lar kılup baş aç Hudâ'ya yalvarup ammâ
 Ne dervîş ü ne zâhîdden ne mîr ü şâhdan iste
 Yüri yokdan seni var eyleyen Allah'dan iste

IV

Niyâzı cânib-i dergâh-ı Hakk'a it ki kâdirdür
 Degil a'mâl ü eşkâle kulûb-ı 'abde nâzırdur
 Bu kavli gûş-i hûş ile işit bürhân-ı bâhirdür
 Umûrunda ser-â-ser halk-ı 'âlem cümle kâsırdur
 Ne dervîş ü ne zâhîdden ne mîr ü şâhdan iste
 Yüri yokdan seni var eyleyen Allah'dan iste

V

Ümîdüñ câmesin 'Azmî katı teng eyleyüp kasma
 Atup tîr-i murâdâtı nişâna yayını yasma
 Kılıcuñ çünki mihmânım deyü dîvârına asma
 Menâsıb isteyu kimse kapusuna ayak basma
 Ne dervîş ü ne zâhîdden ne mîr ü şâhdan iste
 Yüri yokdan seni var eyleyen Allah'dan iste⁴⁸

Müseddes

[Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün]

I

Ey tecellî-bağş olan âyîne-i icâdîma
 Feyz-dâd-ı ma'ni-i nev kîlk-i isti'dâdîma
 Müstemend ü 'âcizim kıl merhamet feryâdîma

⁴⁸ *Mecmua*, İstanbul Üniversitesi Ktp. (Yıldız) nr. 46.

Senden özge bilürem kimse irişmez dâdıma
 Kimseden ümmîd-i istimdâd gelmez yâdıma
 Ey benim feryâd-res Rabbim yetiş imdâdıma

II

Ey nukûş-ı kâinâtı kâf ü nûndan var iden
 ‘Âlem-i sırda hezârı mazhar-ı esrâr iden
 Âb-ı nîsânı sadefde bir dür-i şeh-vâr iden
 Sensüñ ancak işleri âsân ü hem düşvâr iden
 Kimseden ümmîd-i istimdâd gelmez yâdıma
 Ey benim feryâd-res Rabbim yetiş imdâdıma

III

‘Ârif olmak devlet-i dünyâ vü mâ fihâ durur
 Uymayan her dû cihân ‘irfâna nâ-bînâ durur
 Ehl-i tevhîdüñ hemîşe yâveri Mevlâ durur
 Zikrüm anuñ-çün hemân bu beyt-i rûh-efzâ durur
 Kimseden ümmîd-i istimdâd gelmez yâdıma
 Ey benim feryâd-res Rabbim yetiş imdâdıma

IV

Bende-i nâ-çizi fâik eyleyen emşâlime
 Feyz-i Hak’dur anı isnâd eylemem ikbâlime
 Ey hemîşe vâkıf-ı âgâh olan ahvâlime
 Geldi bu terbi’-i bend itdim tefe’ül fâlime
 Kimseden ümmîd-i istimdâd gelmez yâdıma
 Ey benim feryâd-res Rabbim yetiş imdâdıma

V

Hak-perest ol cân ü dilden eyle terk-i mâsivâ
 Bende-i muhlis olup eyle Hudâ’ya intimâ
 Gayriden ser-rişte-i ümmîdi kat’ it ‘Azmiyâ
 Var iken dergâh-ı Hak gayre sezâ mı ilticâ
 Kimseden ümmîd-i istimdâd gelmez yâdıma
 Ey benim feryâd-res Rabbim yetiş imdâdıma⁴⁹

⁴⁹ *Mecmua*, Millet Ktp. Ali Emîrî Manzum, nr. 553, yk. 17.

Tahmîs-i ‘Azmî Bey Müderris Gazel-i Meşki

[Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilün]

I

Şerefi yer yüzünün zümre-i insân iledür
 Âsmânuñ nitekim encüm-i raḥşân iledür
 Ten-i efsürdelerün zindeligi kan iledür
 “Harekât ile sükûnı nitekim cân iledür
 ‘Âşık-ı haste-dilün sohbeti cânân iledür”

II

Ey şeh-i milk-i melâhat meh-i burc-ı nüh tâk
 Mihr-i ruḥsârûñ ile eyle cihânı işrâk
 Gûş kıl velvele-i kûs ile doldı âfâk
 “Arz-ı hüsn eyle şehâ kapuña geldi ‘uşşâk
 Pâdişâhuñ şeref-i şevketi dîvân iledür”

III

Kahr-ı dehr ile cefâ gussa vü cevr ile sitem
 Yâr-ı gar oldı yanımdan gidemezler bir dem
 Daḥi peyveste olan anlara endûh u elem
 “Hem-demüm olsa n’ola derd ü belâ mihnet ü gam”
 ‘Âlemün ‘işreti cem‘iyyet-i yârân iledür”

IV

Serv gibi nice bir baş çeke âzâdelerün
 Niçe bir karşıña el bağlaya îstâdelerün
 İhtiyar itdi kuluñ olmaga dil-dâdelerün
 “Ser-i kûyında kırılusun koya üftâdelerün”
 Tekyenün şenligi mihmân ile kurbân iledür”

V

‘Azmi yâ ‘âkıl iseñ dünyada hiç uslanma
 Mansıb u câhuñı bir pâye sanup aldanma
 Kuru gavgadur anın tantanası yeltenme
 “Künc-i gamda sanemâ Meşki’ yi tenhâ sanma”
 Dil-i süzân iledür dîdesi giryân iledür”⁵⁰

⁵⁰ *Mecmua*, Süleymaniye Ktp. Esad Eendi 3424, yk. 249. Sadeddin Nüzhet Ergun, *a. g. e.*, c.2, s. 648-649.

Gazel

[Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün]

- 1 Seher bâd-ı sabâ durmaz eser âheste âheste
Safâdan serv başını salar âheste âheste
- 2 Gice tâ subh olunca durmayup efgan ider bülbül
İşidüp gül anın zarın meger âheste âheste
- 3 Konar hecrinde her şeb hâne-i dilde sipâh-ı gam
Yine rûz-ı visâlinde göçer âheste âheste
- 4 Kaçan gülşende bülbüller dehân-ı yârı medheyler
Deminle goncalar agzın açar âheste âheste
- 5 Visâl-i yâri istersen tahammül eyle ey ‘Azmî
Murâda sabr iden kişi irer âheste âheste⁵¹

Gazel-i ‘Azmî Bey

[Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün]

- 1 Ayaguñ toprağına tuş olsa çeşm-i pâkümüz
Tûtiyâ olurdu hep başdan ayaga hâkümüz
- 2 Âşiyân-ı tende murg-ı dil nice itsün karâr
Bir harâb olmuş kafesdür sîne-i sad-çâkümüz
- 3 Sayd-ı Kaf-ı kulle-i kudret şikâr itmek diler
Degme naħcîri salındırmaz göze fetrâkümüz
- 4 Katre-i câm-ı meyinden n’ola bî-hûş olsa ger
Âb-ı gülzâr-ı İrem perverdesidür tâkümüz
- 5 ‘Azmi yâ ruhsâr-ı yâr olur dem-â-dem mün‘akis
Böyle kesb itmiş dürür âyîne-i idrâkümüz.⁵²

2. *Mihr ü Müşterî*:

“Assâr-ı Tebrîzî” olarak tanınmış meşhur İran şairi Şemseddin Muhammed (ö.784?/1382?)’in 778/1377’de tamamladığı Farsça *Mihr ü Müşterî* mesnevîsini, Sultan II. Selîm(974-982/1566-1574)’in emri üzerine Azmî de nazmen Türkçe’ye tercümeğe başlamış, bin (başka bazı kaynaklara göre bin beş yüz veya daha fazla) beyit miktarı çevirdiği bu eser, padişahın

⁵¹ *Mecmua*, Millet Ktp. A.Emirî, Manzum, nr. 574.

⁵² *Mecmua*, Arkeoloji Müzesi Ktp. nr. 200.

982/1574 yılında ölümünden ötürü yarım kalmıştır. *Tezkiretü'ş-Şuarâ* sahibi Hasan Çelebi bu tercüme konusunda şu bilgiyi verir:

“Merhûm Sultân Selîm-i Sâni'nün emr ü fermâniyle Şeyh Muhammed 'Assâr'ın *Mihr ü Müşteri*'si tercemesine 'azm itmişler idi. Biñ biş yüz beyt mikdârı terceme itdiklerinde sultân-ı merkûm 'âzim-i cenâb-ı melik-i Kayyûm olmagın nâ-tamâm kaldı.”⁵³

1044/1634 yılında yazdığı *Şakâ'ik Zeyli*'nde Atâi'nin bildirdiğine göre, Azmî-zâde Hâletî, babasının eksik bıraktığı mesnevînin tercümesini tamamlamak istemişse de çeviriye ancak beş yüz beyit kadar ilâve edebildiğinden eser yine yarım kalmıştır:

“Ve Hâce Muhammed 'Assâr'ın *Mihr ü Müşteri*'sini tercüme itmişlerdir. Biñ beyt mikdârı olmuş iken ba'z(ı) 'alâyık 'âyık olup nâ-tamâm kalmışdur. Ba'dehu maḥdûm-ı mükerrerleri Hâletî Efendi beş yüz beyt zamîme idüp terk itdiler.”⁵⁴

Buna karşılık Kâtib Çelebi: “Azmî mahlasını alan ve .... senesinde ölen Pîr Mehmed Efendi (*Mihr ü Müşteri*'yi) Sultan II.Selim için Türkçe'ye tercüme etmeye başladı, bin beş yüz beyt çevirdi fakat tamamlayamadı, sonra 1039'da ölen oğlu Hâletî onu tamamladı”⁵⁵ cümlesiyle eserin çevirisinin Hâletî tarafından tamamlandığını bildiriyor.

Yukarıdaki nakillerimizde de görüldüğü gibi, Azmî Efendi'nin bu mesnevîyi kimin isteğiyle tercümeyle başladı, çevirdiği beyit miktarı, oğlu Hâletî'nin bu çeviriyi tamamlayıp tamamlayamadığı konusunda ondan bahseden tezkirelerin çeşitli yazma nüshalarında ve diğer biyografik, bibliyografik kaynaklarımızda farklı bilgiler verilmektedir:

Hasan Çelebi⁵⁶ (ö.1012/1603) ve Riyâzî⁵⁷ (ö.1054/1644) tezkirelerinin bazı nüshaları ile Kâtib Çelebi⁵⁸ (ö.1067/1657)'ye göre, Azmî *Mihr ü Müşteri* mesnevîsinden 1500 beyit çevirmiştir. Fakat yine Hasan Çelebi tezkiresinin başka bir nüshasına göre, Azmî'nin tercüme ettiği beyit sayısı yedi bin

⁵³ Hasan Çelebi, *a. g. e.*, II, 628. /Başka kaynaklar da bu bilgiyi nakleder: Beyâni, *a. g. e.*, s. 172./ Riyâzî, *yk.* 103. E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, London 1904, III, 221, 226.

⁵⁴ Atâi, *a. g. e.*, s. 267.

⁵⁵ *Keşfü'z-zünûn*, II, 1914.

⁵⁶ Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, Süleymaniye Ktp. Fatih 4250, *yk.* 265, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3716, Millet Ktp. AE Tarih 759, *yk.* 166.

⁵⁷ Riyâzî, *Riyâzü'ş-Şuarâ*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3724, *yk.* 103.

⁵⁸ Kâtib Çelebi, II, 1914.

beş yüzdür.⁵⁹ Yukarıda naklettiğimiz gibi, Nev'îzâde Atâî, *Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye Zeyli*'nde Azmî'nin *Mihr ü Müşterî* mesnevîsinden bin beyit, oğlu Hâletî'nin ise buna ilâveten beş yüz beyit çevirdiğini, fakat onun da tercümeyle eksik bıraktığını bildirir. Azmî'nin *Mihr ü Müşterî* mesnevisinden Türkçe'ye çevirdiği beyit miktarının bin kadar olduğunu bildiren Muallim Naci,⁶⁰ Mehmed Süreyya⁶¹ ve Bursalı Tahir Bey'in⁶² Atâî'nin *Şakâyık Zeyli*'ne dayandığı anlaşılmaktadır.

Bahis konusu mesnevînin Farsça aslı, Kâtib Çelebi'nin bildirdiğine göre, 5120 beyit içine aldığı için, tamamlanmadığı ittifakla haber verilen Azmî Bey tercümesinin beyit sayısının bundan fazla olamayacağını, dolayısıyla bazı tezkirelerin çeşitli nüshalarında görülen 7000-7500 gibi rakamların gerçeği aksettirmediğini ve müstensih yanlış olduğunu düşünüyoruz. Meselâ Hasan Çelebi tezkiresinin bazı nüshalarında “yedi bin” ve “yedi bin beş yüz” sayılarından önce geçen “azm itmişler idi” fiilindeki “idi” kelimesinin elifi fark edilmediğinden “yedi” sanıldığını tahmin ediyoruz.

Azmî ve oğlu Hâletî tarafından yapılan *Mihr ü Müşterî* (veya *Mihr ü Mâh*) tercümesinin yazma nüshası,⁶³ hatta nüshaları görülmeden her iki şairin çevirdiği miktar konusunda kesin bir söz söylenemez. Çevrilen beyit sayısına dair çeşitli kaynaklarımızda kayıtlı 1000, 1500 veya 7000 gibi sayılardan hangisinin doğru olduğu hususunda, eserin nüshaları görülse bile, müstensihler tarafından kısaltılarak yazılması ihtimali ileri sürülebileceği için, bizzat Azmî veya oğlu Hâletî'nin bir beyanı yoksa, kesin bir hüküm verilemez. Fakat adı geçen bütün kaynaklar tercümenin Azmî tarafından eksik bırakıldığında ittifak ettiklerine göre, şimdilik kesin olarak söylenebilecek şey, onun çevirebildiği miktarın asıl eserin beyit sayısından daha az olduğudur. Hasan Çelebi, Riyazî ve Atâî'nin bahsi geçen eserlerindeki bilgiler topluca değerlendirildiğinde anlaşıldığına göre, Müderris Azmî Efendi *Mihr ü*

⁵⁹ Hasan Çelebi, *a. g. e.*, Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi İlâvesi 100, yk. 193. Şemseddin Sami Bey'in “...Yedi bin beş yüz beyitini tercüme ettikten sonra, pâdişâh-ı müşârün ileyhın vukû-ı irtihâliyle nâ-tamâm bırakmış...” (*Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul, 1311/1893, IV, 3149) cümlesinin de adı geçen tezkirenin böyle bir nüshasına dayandığı anlaşılıyor.

⁶⁰ Muallim Naci, *a. g. m. s.* 229.

⁶¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311/1893, III, 466.

⁶² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Mellîfleri*, İstanbul 1333/1914, II, 310.

⁶³ Azmî'nin *Mihr ü Müşterî* tercümesinin bir nüshası, Paris'te Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır. (Prof. Dr. Meliha Anbarcıoğlu, “Türk ve İran Edebiyatlarında Mihr u Mah ve Mihr u Müşterî Mesnevîleri”, *TTK Belleten* XLVII/188 (1983), s. 1153). Biz bu eseri göremedik.

Müşteri mesnevîsinden bin beyit kadar tercüme etmiş; onun eksik bıraktığı işi tamamlamak isteyen Hâletî ancak beş yüz beyit daha çevirebilmiş; böylece baba oğul iki şairin dilimize naklettiği beyit miktarı toplam 1500'ü bulmuş, fakat eserin tercümesi yine yarım kalmıştır. Diğer taraftan, Kâtib Çelebi'nin bildirdiğine göre, Azmi-zâde Hâletî bahis konusu mesnevînin tercümesini tamamlamıştır. Bu iki çelişkili bilgiden hangisinin gerçeğe uygun olduğunun tesbiti, eserin nüshalarının görülmesine bağlı bulunduğundan şimdilik kesin bir söz söyleyebilecek durumda değiliz. Ancak Azmî-zâde Hâletî'den ders alan Atâî'nin bu eserin tercümesinin hocası tarafından da tamamlanamadığı yolunda verdiği bilgi gerçeğe uygun görünmektedir.

Azmî'nin bu mesnevîyi Farsça'dan Şehzade Mehmed'in isteğiyle çevirmeye başladığına dair *Riyâzü'ş-Şuarâ*'nın bir nüshasına dayandırılan kayıt⁶⁴, gerek aynı tezkirenin diğer nüshalarının⁶⁵, gerekse Hasan Çelebi tezkiresi ve *Keşfü'z-Zünûn* gibi Sultan II. Selim'in emriyle tercüme edildiğini belirten diğer kaynakların karşısında zayıf kalmaktadır. Bu iki bilgiyi uzlaştıracak bir ihtimal olarak aynı eserin ufak tefek değişikliklerle ihsanı umulan başka bir mevki sahibine sunulması vakıasını anabiliriz. Yani şair bu tercümesini Sultan II.Selim'in vefatından sonra, bazı ekleme ve çıkarmalarla muallimi olduğu Şehzade Mehmed'e de sunmuş olabilir. Tezkiresini Riyâzî'den yirmi küsur sene önce yazan ve babasının en değerli öğrencilerinden olan Azmî Efendi'yi tanıyan Hasan Çelebi'nin onun mesnevî çevirisine kimin isteğiyle başladığı ve tercümesini niçin eksik bıraktığı konusunda verdiği bilgi tercihe daha uygun görünmektedir.

Azmî'nin örnek gösterilen beyitlerinden anlaşıldığına göre, asıl eserin ölçüsüne uygun olarak “mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün” kalıbıyla yaptığı tercümeyle biyografi yazarı şairlerimiz başarılı bulmuş; onun sözün hakkını verdiğini, mesnevîsinin her beytinin zamanın müfredi gibi itinalı olduğunu belirtmişlerdir. Riyâzî bu konuda: “Hakkâ ki ney-şekker-i kalem-i şîrîn-rakamı vâdî-i mesnevî-güyâide dâd-ı sühanı virmişdür” derken, hamsesiyle

⁶⁴ Riyâzî, *a. g. e.*, (Nuruosmaniye Ktp. 3724), yk.103 b'den naklen Dr. Halûk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, İstanbul 1996, s. 125. Fakat *Riyâzü'ş-Şuarâ*'nın bizim gördüğümüz bu nüshasında: “Sultân Selîm-i Şânî'nün fermân-ı vâcibü'l-iz'ânı ile Şeyh Mehmed 'Assâr'ın *Mihr ü Müşteri*'sini biñ beş yüz beyit mikdârı terceme itmişler idi.” deniliyor.

⁶⁵ Meselâ, *Riyâzü'ş-Şuarâ*, Süleymaniye Ktp. Es'ad Efendi nr. 3871, yk.76 ve İÜ Ktp. TY 6199 yk. 54'te Azmî'nin bu mesnevîyi kimin emri üzerine ve ne kadar tercüme ettiği konusunda şu kayıt görülüyor: “Sultân Selîm Hân'ın fermân-ı vâcibü'l-iz'ânı ile Şeyh Mehmed 'Assâr'ın *Mihr ü Müşteri*'sini beş yüz beyit mikdârı terceme itmişler idi.”

tanınmış bir şair olan Atâî de: “Hakkâ ki şî‘r ü inşâsı selîs ü hemvâr, meşnevîsinüñ her beyti müfred-i rûzgârdur” diye bu hükmü tasdik etmiştir.

Hasan Çelebi ve Riyâzî tezkiresiyle Atâî’nin *Şekâ’ik Zeyli*’nde Azmî’nin *Mihr ü Müşteri* tercümesinin baş tarafından birkaç beyit örnek olarak verilmiştir. “Beraat-i istihlâl” kabilinden konusunu okuyucuya sezdiren ilk beyitlerinden de anlaşılabilceği gibi, *Mihr ü Müşteri* tasavvufî bir aşk hikâyesidir. Kitabı nazmetme sebebini anlatırken, her illetten berî ve her şehvetten arınmış olan temiz sevgiden bahsettiğini, bu sebeple eserine “*Aşk-nâme*” adının da verilebileceğini belirten Hoca Assâr: “Benim işleyeceğim aşk irfanîdir, şehvet-perestlik değil...” deme gereğini duyar.⁶⁶

Assâr-ı Tebrizî’nin “*Mihr ü Müşteri*” veya “*Mihr ü Mâh*” adını taşıyan bu mesnevîsi, Türkçe’ye Azmî’nin tercümesinden önce ve sonra da birkaç kere çevrilmiştir. Biyografik ve bibliyografik kaynaklardan tesbit edebildiğimiz kadarıyla *Mihr ü Müşteri*’yi Türkçe’ye tercüme eden şairler şunlardır:

II. Murad devri şairlerinden olan Hassân,⁶⁷ 835/1431 yılında sultanın isteği üzerine Assâr’ın *Mihr ü Müşteri* mesnevîsini Farsça’dan Türkçe’ye nazmen tercüme etmiştir.⁶⁸ Mesnevîsinin bazı yerlerinde (meselâ 5036 ve 5040.beyitlerinde):

“İşit Hassân’dan işbu pendî deryâb

Yürî ur halka-i halvet be-her bâb” diye “Hassân” adını veya mahlasını bildiren şair, “Hâtîme” bölümünde eserini 835/1431 yılında tamamladığını:

“Sebeb târîhe pes şâh-ı keremdür

E’az-Allâhü ensârehu ‘alemdür” beytiyle bildirmektedir.

Bir yazma nüshası Paris’te Millî Kütüphane’de mevcut bu tercümeden haberdar olmayan bazı araştırmacılar⁶⁹, *Mihr ü Müşteri*’yi Türkçe’ye çevirenler arasında Hassân’dan bahsetmemişlerdir. Hâlbuki Hassân bu mesnevîyi ilk olarak dilimize tercüme ettiği sanılan Münîrî’den elli yedi yıl önce çevirmiştir.⁷⁰

⁶⁶ Fazla bilgi için: Prof. Dr. Meliha Anbarcıoğlu, a.g.m. s. 1151-1189.

⁶⁷ Hassan hk. bilgi için: Sehî, *Tezkire-i Sehî*, Matbaa-i Âmidî 1325/1907, s. 59./ Mustafa Canpolat, “Hassan’ın Şiirleri”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara 1978, s. 27-44.

⁶⁸ E. Blochet, a. g. e., Tome I, nr. 313, yk. 1-45. (Süleymaniye Ktp. Mikrofilm Arşivi nr. 2170).

⁶⁹ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1973, I, 133 ve ondan naklen Prof. Dr. Meliha Anbarcıoğlu, a. g. e., s. 1153.

⁷⁰ Eser ve şair hk. fazla bilgi için bk. F. Nur Yılmaz, *Mihr ü Müşteri*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1986.

Mihr ü Müşteri'yi Amasyalı Münîrî (ö. 927/1521)⁷¹ 892/1487'de⁷², Ağacan b. Emîr Hüseyin 970/1562'de⁷³ Türkçe'ye tercüme etmiştir. "Ümmüveledzade" Ali Çelebi (930-980-81/1523-1572-73)⁷⁴'nin de aynı mesnevîyi dilimize tercüme ettiği bazı kaynaklarda kayıtlıdır.⁷⁵

Yukarıda ifade edildiği gibi, "Azmî" mahlasını kullanan şairimiz müderris Pîr Mehmed Bey (ö.990/1582) de kendisinden önce birkaç kere Türkçe'ye çevrilen bu eseri, Sultan II. Selim'in isteğiyle tercümeyle başlamış, fakat bin veya bin beş yüz beyit miktarı çevirdiğinde padişahın ölümü üzerine çeviriyi bırakmıştır. Azmî-zâde Hâletî de babasının kaldığı yerden devam etmişse de, adı geçen kaynaklar onun bu mesnevî tercümesini tamamlayıp tamamlamadığı konusunda çelişkili bilgi vermektedir.

16. asrın ikinci yarısında yaşamış Osmanlı şairlerinden "Mâşî-zâde" diye tanınan ve "Fikrî" mahlasını alan Derviş (ö.992/1584)⁷⁶, "Kiçi Mîr-zâde" adıyla tanınan ve şiirlerinde "Mîrî" mahlasını kullanan Seyyid Yahyâ (ö.1008/1599)⁷⁷, Şehnâmecî Lokman (ö.1010/1601'den sonra) da Assâr'ın bu mesnevîsini Türkçe'ye tercüme edenlerdendir.⁷⁸

Buna göre, Azmî'nin eksik bıraktığı *Mihr ü Müşteri* tercümesi, bilinen Türkçe çevirilerin beşinci veya altıncısı olmaktadır. (Azmî tercümesini, kendisine bu mesnevîyi çevirmesini emreden Sultan II.Selim'in 982/1574 yılında ölümü üzerine yarım bıraktığından, 980-81/1572-73 yılında vefat eden Ümmüveledzâde Ali Çelebi'nin *Mihr ü Müşteri*'yi tercüme tarihinin daha önce olduğunu tahmin ediyoruz).

3. *Pend-nâme-i Azmî (Mev'iza-i Manzûme):*

⁷¹ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 409.

⁷² Müellif hatıyla olan nüshası: British Museum Or 7742./Yurtiçindeki bir nüshası Millet Ktp. A. Emîrî Manzum nr. 1185. Bu konuda Ayten Akmandor tarafından bir doktora tezi yapılmıştır: *Münîrî ve Mihr ü Müşteri Mesnevîsi*, Ayten Akmandor, AÜ Sos. Bil. Ens. Ankara 1983.

⁷³ H. Ethé, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of India Office*, Oxford 1903, I, 718-719.

⁷⁴ Ali Çelebi hk. bilgi için: Kınalı-zade Hasan Çelebi, *a. g. e.*, c. 2, s. 694. Mehmed Süreyya, III, 501.

⁷⁵ *Keşfü 'z-zünûn*, II, 1914.

⁷⁶ Fikrî'nin *Mihr ü Müşteri* tercümesinin bir nüshası: Millet Ktp. AE nr. 774.

⁷⁷ Mîrî tercümesinin bir nüshası: İÜ Ktp. TY nr. 3550./ Seyyid Yahya "Muhammed 'Assâr'uñ *Mihr ü Müşteri*'sini terceme idüp bilâ-ziyâde ve lâ noksân terceme idüp 'Kitâb-ı mezbûra nesne ziyâde itmedim' deyü iftihâr iderlerdi." Kınalı-zade Hasan Çelebi, *a. g. e.*, II, 945./ *Beyânî*, *a. g. e.*, s. 277, 278.

⁷⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *a. g. e.*, III, 136.

“*Pend-nâme*”, “*Nasihât-nâme*”, “*Vasiyyet-nâme*”... gibi adlar altında, asıl şairinden başka kişilere de ait gösterilen bu manzume, müstakil bir eser değil, Müderris Pîr Mehmed Azmî Bey’in 974/1566 yılında Hüseyin Kâşifî’nin Farsça meşhur *Ahlâk-ı Muhsinî*’sini esas alarak yazdığı mensur *Enîsü’l-Ârifîn* isimli Türkçe kitabının sonunda bulunan ve bizzat kendisi tarafından eserinin özü olmak üzere yazılan kısa bir mesnevîdir. Bu mesnevî, *Enîsü’l-Ârifîn*’in görebildiğimiz nüshalarında “Mev‘iza-i Manzûme” başlığı altında bulunmakta ve 49 beyitten meydana gelmektedir. Azmî’nin yurtiçinde ve yurtdışındaki kütüphanelerde mevcut onlarca nüshası çok okunduğunu gösteren *Pend-nâme*’si, daha doğrusu “Mev‘iza-i Manzûme”siyle ilgili fazla bilgiyi *Enîsü’l-Ârifîn*’i tanıtırken vereceğiz.

4. *Tercüme-i Manzûme-i Ehâdîs-i Erba‘în:*

976/1568 yılında vezirlik makamına getirilen Mustafa Paşa’ya ithaf edilmek üzere, “Azmî” mahlasını almış bir şair tarafından yapıldığı anlaşılan bu kırk hadis tercümesinin de Pîr Mehmed Azmî’nin eserlerinden biri olabileceğini düşünüyoruz. İhtiyatlı söz söylememizin sebebi, elimizdeki nüshada bu eserin Pîr Mehmed Azmî Bey’e ait olabileceğini düşündüren “Azmî” mahlasından ve tercüme tarihinin onun yaşadığı zamana denk gelmesinden başka bir kaydın bulunmamasıdır. Bu eserin başka yazma nüshalarında Pîr Mehmed Azmî tarafından yazıldığını gösteren açık bir kayıt bulunmadığı müddetçe, o devrin “Azmî” mahlasını kullanan şairlerinden hangisine ait olduğu kesinlikle iddia edilemez.

Bilindiği gibi, Hz. Muhammed’e dayandırılarak dinî konulara dair kırk hadis ezberleyen kişinin mahşerde alimler topluluğu içinde diriltileceğini bildiren bir rivayet dolayısıyla kırk hadis derleme ve tercüme Türk Edebiyatı’nda da çok rağbet görmüş; edebî bir tür, bir gelenek hâlini almıştır. Türk şair ve yazarlarının bu konuda, sadece 16. asırda, bilinenlere Azmî’nin tercümesi de ilâve edildiği takdirde on altı olmak üzere, seksenden fazla eser meydana getirdiği tesbit edilmiştir.⁷⁹ Yeni bulunan, bulunabilecek ve hâlen devam etmekte olan kırk hadis tercümeleriyle bu sayının daha da artacağı muhakkaktır.

16. yüzyılda yazıldığını tesbit ettiğimiz Türkçe kırk hadis tercümelerinden biri de şair Azmî’ye aittir.⁸⁰ Azmî, söz konusu tercümesinin mukaddimesinde, yalnız bu türe mahsus değil, Eski Türk Edebiyatı’nda başka mevzulara dair pek çok manzum veya mensur eserde görüldüğü üzere, önce Allah’a hamd, Hz. Muhammed ve ashabına selâm ettikten sonra sadede geliyor. Hz.

⁷⁹ Fazla bilgi için bk. Prof. Dr. Abdülkadir Karahan, *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, Ankara, 1991, s. 310.

⁸⁰ Karahan’ın adı geçen eserinde Azmî’nin bu tercümesiyle ilgili bilgi yoktur.

Muhammed'in Hz.Ali yoluyla nakledilen "Ümmetim için kırk hadis ezberleyen Allah kıyamet günü fakih ve âlim olarak diriltir" mealindeki hadisini işittiğinde büyük bir sevinç duyduğunu söyleyen şair, bu dereceye erişmek ümidiyle hadislerin tanınmış olanlarından kırkını Türkçe'ye çevirdiğini anlatıyor. Kolay anlaşılması ve ezberlenmesi için, hadisleri mümkün olduğu kadar açık sözlerle tercüme edip nazma çektiğini de belirtiyor.

Eserini 1568 yılında vezirlik mevkine getirilen Mustafa Paşa'ya ithaf ettiğini övgü dolu sözlerle belirten ve onun vezarete yükseltilmesi konusunda bir tarih kıt'ası yazan şairimizin "caize" olarak kendisinden bir mükâfat beklentisi içinde bulunduğu anlaşılıyor. Bu manzumenin sonundaki:

"Didim bu mısra'ı hem hasb-i hâl hem târîh

Kudûmün ile şeref buldı pây-e-i 'âli" (yk.3) beyti ebced hesabıyla, hadis tercümelerinin nihayetinde bulunan "Temmet tercemeti hazîhi'l-erba'in fî seneti sitte ve seb'in" (yk. 6) kaydı ise Arapça olarak eserin 976/ 1568 yılında tamamlandığını ifade ediyor.

Azmî az sayıda kelimededen meydana gelen kırk hadisi, nazma çekmeye gayet elverişli bulunduğundan bu tür tercümelerin çoğunda tercih edilen hafif bahrinin "Fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün" kalıbıyla ve iki beyitli kıt'alar hâlinde Türkçe'ye çevirmiştir. Mukayese edildiğinde görülüyor ki, Nevâî (ö. 844-906/1441-1501), Fuzûlî (ö. 963/1556) ve Rihletî (16. asır)'nin tercümelerinden sonra Azmî'nin eseri de Abdurrahman Câmî (817-898/1414-1492)'nin Farsça, meşhur *Tercüme-i Erba'in Hadis*'inin aynı şekil ve ölçüyle Türkçe'ye yapılmış çevirilerinden biridir. Bununla birlikte, Azmî'nin *Tercüme-i Manzûme-i Ehâdis-i Erba'in*'i aslına kelime kelime bağlı kalınarak yapılmış değil, serbest bir tercümedir.

Şairin devrine göre "vâzihu'l-beyân", yani kolay anlaşılır saydığı ifade tarzının ne kadar açık olduğu konusunda bir fikir vermesi için çevirisinden birkaç örnek nakledeyim: "İyiliğin afeti (yapılan) iyiliği başa kakmaktır" mealindeki "*Âfetü's-semâhu el-menni*" hadisi şöyle tercüme edilmiş:

"Âfeti nahl-i ravza-i cûduñ Tünd-i bâd-ı hazân-ı minnetdir

Kimseye itdügüñ 'atâyı sakın İtme minnet ki minnet âfetdir" (yk. 3, 4).

"Ara sıra ziyaret et ki sevgi artsın" mealindeki "*Zür gibben tezed hubben*" hadisinin tercümesi:

"Geh geh olsa ziyâret ahbâba Ragbet ü ârzû olur gâlib

Meh-i nev ayda bir göründüğü-çün Her kişi görmege olur tâlib" (yk. 4).

"Bahtiyar başkasının halinden öğüt alandır" şeklinde çevrilebilecek "*es-Sa'idü men vu'ize bi gayrihi*" hadisini şair şöyle tercüme ediyor:

"Âlem içre sa'âdet ister iseñ Gayrdan pend-i 'ibret al ey dil

Sûret-i hâliñi müşâhedeye Dâ'imâ hâl-i gayrı âyine kıl." (yk. 6).

"Güzel söz sadakadır" mealini ifade eden "*el-Kelimetü't-tayyibetün sadakatün*" hadisinin Azmî tarafından dar manada anlaşılaraq şöyle tercüme edildiğini görüyoruz:

"Sâile ebr-i cûduñ itmese feyz Nem-i ihsân u reşha-i nafaka
Suhan-ı nerm ü germ-i lutf-âmîz Pesdür ehl-i suâle ol sadaka." (yk. 6).

Bu son hadis çevirisinin ardından eserini tamamladığı tarihi haber veren şair, yazdığı şu kıt'ada hem mahlasını bildiriyor, hem de mukaddimede yaptığı gibi kendi manzum tercümesini övüyor:

"Yine bir erba'ın çıkardun kim Reşk ider erba'ın-i ehl-i şuhûd
Seni ol erba'ın ider 'Azmî Sâlik-i râh-ı Ka'be-i maksûd." (yk.6).

Tercüme-i Manzûme-i Ehâdis-i Erba'ın'in sonunda mesnevî şeklinde yazdığı münacatların ilkinde ihsanını umduğu Mustafa Paşa hakkında hayır dualar eden Azmî, ikinci münacatında ise kendisi için Allah'tan dilediklerini sayıyor ve nihayet tekrar mahlasını anıyor:

"Rahm umar yâ muhavvile'l-ahvâl 'Azmi-i mücrim ü perîşân-hâl"
(yk. 7).

Netice olarak hadislerin tercümesinde zaman zaman serbest davranan Azmî'nin Câmî'nin eserine de tamamen bağlı kalmadığını, Nevâî, Fuzûlî gibi şairler seviyesinde büyük bir maharet gösteremese de yer yer iktibas, teşbih, hüsn-i ta'lil gibi edebî sanatlardan, temsilî ifadelerden de faydalanaarak yaptığı çevirinin en azından orta derecede sayılabileceğini söylemek mümkündür.

B. MENSUR:

1. *Enîsü'l-Ârifîn*:

Pîr Mehmed Azmî'nin divanından ve eksik bıraktığı *Mihr ü Müşteri* tercümesinden daha çok tanınmış eseri, *Enîsü'l-Ârifîn*' (Âriflerin Dostu, Yâri)dir. Bu, Müderris Azmî Bey'in "Hamdü li'llâh irdi pâyâna *Enîsü'l-Ârifîn*" mısraının ebced hesabıyla bildirdiği 974/1566 yılında tamamladığı, bütünüyle telifi olmayıp bizzat yazarının ifadesine göre, çoğu zaman Hüseyin b. Ali Vâiz el-Kâşifî (ö.910/1504)'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'si esas kabul edilerek yazılmış, yer yer manzûmelerle süslenmiş, Türkçe, mensur bir eserdir. *Enîsü'l-Ârifîn* bundan dolayı *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin ekleme ve çıkarma gibi tasarruflarla yapılmış bir tercümesi sayılmaktadır.⁸¹

⁸¹ Azmî'nin *Enîsü'l-Ârifîn* adlı kitabının *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesi olduğunu belirten bazı eserler: Hasan Çelebi, *a. g. e.*, II, 625./ *Keşfü'z-zünûn*, I, 38./Prof. Dr. Gustav Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen*

Hüseyin Kâşîfî'nin Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebü'l-Muhsin Mirza adına, kitap isminin ebced hesabıyla gösterdiği 900/1495 yılında yazdığı *Ahlâk-ı Muhsinî*, doğu ve batı ülkelerinde çok rağbet görmüş, Türkçe'ye de defalarca çevrilmiş bir eserdir. Bu güzel ahlâk kitabının yazılışından elli küsur sene sonra, yarım asır gibi kısa sayılabilecek bir zaman içinde ayrı kişiler tarafından tekraren tercüme edilmesi, onun Anadolu'da kazandığı itibarın delili olmakla birlikte, mütercimlerin önceki çevirileri görmediklerinin yahut yeterli bulmadıklarının, kendilerine maddî veya manevî bir fayda sağlayacak yeni bir eser meydana getirme gayretlerinin işareti de kabul edilebilir.

Ahlâk-ı Muhsinî'yi Türkçe'ye ilk defa tercüme eden Müderris Mehmed Azmî Bey değildir; Acem asıllı olup ailesiyle Kütahya'ya yerleşen Firâkî Abdurrahman Çelebi(ö.990?/1582?)'nin 957/1550'de bu eseri ondan önce Türkçe'ye tercüme ettiği biliniyor.⁸² Azmî'nin *Enisü'l-Ârifin* mukaddimesinden anlaşıldığı kadarıyla yazarımız ya Firâkî'nin kendisinden önce yaptığı *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesinden habersizdir veya o çeviriyi kâfi bulmayıp yeni, telifî bir çeviriyi gerekli görmüştür. Bir şiir mecmuasında yer alan ve "Azmî Efendi el-Müderris" başlığı altında Firâkî'nin bir gazeli için Azmî'nin yazdığı anlaşılan tahmis, şairimizin onunla bir münasebeti olabileceğini düşündürmektedir.

Babası İdrîs-i Bitlisî gibi Osmanlı alim, şair ve tarihçilerinden olup şiirlerinde "Fazlî" mahlasını kullanan Ebü'l-fazl Mehmed Defterî (ö. 987?/1579?)⁸³ de *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi dilimize çevirmişti.⁸⁴ Pîr Mehmed Azmî'nin vefatından sonra Şehzade Sultan Mehmed'e muallim tayin edilen Akhisarlı Nevâlî (ö. 1003/1594) de, *Osmanlı Müellifleri* yazarının bildirdiğine göre, *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi bu asırda Türkçe'ye tercüme edenlerdendir.⁸⁵ Aynı eseri Şeyhülislâm Hoca Sadeddin'in oğlu Abdülazîz (983-1027/1575-

---

Bibliothek zu Wien, Wien 1867, III, 308./Blochet, *a. g. e.*, II, s. 236./ F.Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 497./ Agâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* 1963, Ankara 1964, s. 94.

⁸² Fehmi Edhem Karatay, *a. g. e.*, I, 1522./ Firâkî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesinin bazı nüshaları: Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan nr. 393, İÜ Ktp. nr. 3773.

⁸³ Ebü'l-fazl Mehmed'in vefat tarihinde de ihtilâf var. Ölüm yılı hk. rivayetler için bk. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (trc. Prof. Dr. Coşkun Üçök), Ankara 1992, s. 106-107.

⁸⁴ Ebü'l-fazl Mehmed Defterî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesinin bazı nüshaları: Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine nr. 347, Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 2828, Fatih nr. 3688. Bu tercümenin bazı bölümlerinden iktibaslar için bk. Mehmet Ali Aynî, *Türk Ahlâkçuları*, (2. bs.) İstanbul 1993, s. 179-190.

⁸⁵ Bursalı Mehmed Tahir, *a. g. e.*, II, 43.

1618)'in 1021/1612'de Sultan I. Ahmed namına tercüme ettiğini görüyoruz.⁸⁶ Bursalı Tahir Bey, Kara Çelebi-zâde Abdülazîz Efendi' (1000-1068/1591-1658)'nin de *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi tercüme ettiğini haber veriyor.⁸⁷ Yaşadığı devrin en verimli yazarlarından olan ve ömrünün son senelerinde hatt-ı hümayunla "Reis-i Şairân" ilân edilen Osman-zâde Tâib Efendi(ö.1136/1724) ise, *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi 1121/1709 yılında "*Ahlâk-ı Ahmedî*" adı altında özet olarak çevirip Sultân III. Ahmed'e sunmuştur.⁸⁸

Ahlâk-ı Muhsinî'nin çok tanınmış ve okunmuş olan Türkçe tercümelerinden biri de Azmî'nin *Enîsü'l-Ârifîn*'idir. Gerek bazı biyografi ve bibliyografya yazarlarının *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin Türkçe tercümelerini söz konusu ettiklerinde bunlardan Azmî çevirisi dahil olmak üzere sadece iki üçünü anmaları, gerekse *Enîsü'l-Ârifîn* nüshalarının sayıca çokluğu⁸⁹, bizim bu fikrimizi destekler mahiyettedir. Meselâ ünlü bibliyografya yazarımız Kâtib Çelebi (1017-1067/1609-1657), *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin Türkçe tercümelerinden bahsederken sırasıyla Pîr Mehmed Azmî, Ebü'l-fazl Mehmed Defterî ve Firâkî çevirilerini kaydeder.⁹⁰ Hüseyin Kâşifî'nin kırk hadise dair *Risâletü'l-'Aliyye fi'l-Ehâdîsi'n-Nebevviyye* isimli Farsça kitabını Türkçe'ye tercüme eden Edirmeli Abdurrahman Hibri (1012-1069/1604-1659), çevirisinin başında onun diğer eserlerini dilimize çeviren "efâzıl-ı Rûm"u, yani Anadolu şair ve yazarlarını sayarken, *Ahlâk-ı Muhsinî* mütercimlerinden sadece Azmî Efendi'nin adını anar.⁹¹

Enîsü'l-Ârifîn müellifinin eserinin telif sebebi bahsinde anlattığına göre, güzel bir bahar günü dostları kendisinden övgüyle söz açarak ahlâkî bir eser yazmasını isterler: "Allah'a şükür ki seni ilim ve irfanla süslemiş, nâmını ariflerle düzenlemiş... Şiirlerinde olan üslûp güzelliğini Hassân görse beğenir ve nesrini Hâce-i Cihân işitse 'Âferin!' derdi. Belâgat bağının bülbulü ve fesahat şeker kamışı tarlasının dudusuna lâayık değildir ki, deniz gibi derin ve

⁸⁶ Abdülaziz bin Hoca Sa'deddin, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, Süleymaniye Ktp. Fatih nr. 3467. Mikrofilm arşivi nr. 1094. Bu tercümenin bazı bölümlerinden iktibaslar için bk. Mehmet Ali Aynî, *a. g. e.*, s. 191-196.

⁸⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *a. g. e.*, III, 120. a.mlf. *Siyasete Mütellik Âsâr-ı İslâmiyye*, İstanbul 1330/1911, s. 16.

⁸⁸ Osman-zâde Tâib, *Ahlâk-ı Ahmedî*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan nr. 2006/1, Süleymaniye Ktp. Es'ad Efendi nr. 1806, Nafiz Paşa 848, Nuruosmaniye Ktp. 2244, 2245. O. Tâib'in tercümesi basılmıştır. İstanbul 1256/1840 Matbaa-i Âmire.

⁸⁹ Pîr Mehmed Azmî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi Enîsü'l-Ârifîn*'in bazı nüshaları: Süleymaniye Ktp. Lala İsmail nr. 243, Es'ad Ef. 1328, Şehid Ali Paşa 1530, 1531, 1533, 1535, Lâleli 1601, 1672. Hamidiye 629, Hkm. 550/1, İÜ Ktp. TY 283, 2745, 2757. Nuruosmaniye 2246, 2280, 2281, 2302, 2303.

⁹⁰ *Keşfü'z-zünûn*, I, 38.

⁹¹ Hibri Abdurrahman, *Riyâzü'l-Ârifîn fi'l-Ehâdîsi'l-Erba'in*, İÜ Ktp. TY., nr. 601, yk. 2.

geniş gönüllü olup da sabır köşesinde susmuş balık gibi suskun ve şaşmış olsun... Dostların isteği, ahlâkî düzeltmeye dair Türkçe, güzel ibare ve ince manalarla dokunmuş bir kitap yazmandır...”

Dostlarının bu ricasına karşı Müderris Azmî Bey önce: “Bendenizde o bilgi, o sermaye ve kuvvet yoktur...” diye türlü özürler ileri sürer, engellerden bahseder. Böyle bir eser yazabilmesi için kişinin hayat şartlarının müsait, içinin kedersiz bulunması gerektiğini vs. belirtir. Fakat arkadaşları Azmî Bey’in bütün bu nazlanmayla karışık mazeretlerine rağmen: “Dostların isteğini kabul etmemek ve istifade kapısını kapatmak akıl sahipleri katında yiğitlik yolundan uzaklaşmak, ayrılmak sayılır” diyerek ricalarının yerine getirilmesinde ısrar ederler. Yazar da bunun üzerine çaresiz kalarak eseri “inşa” etmek için kolları sıvar ve halk arasında tanınmış ahlâk kitaplarını toplar. Bunlardan saadet sahiplerine ve dostlarına gerekli olanını seçer. Böylece, kısa zamanda ortaya güzel bir eser çıkmıştır. Fakat gizlendiği yerden meydana çıkan bu güzel, sade ve süssüz hâliyle Anadolu dilberlerinin elbisesindeki tatlılık ve zarafete sahip olmadığından, yazar onu baştan sona kadar zinetlerle, edebî sanatlarla donatmıştır.

Kısaltarak naklettiğimiz bu bilgileri, üslûbu, çalışma tarzı, eserini niçin ve nasıl yazdığı konusunda fikir vermesi için yazarın kendi cümleleriyle sunmak istiyoruz. Bir gün dostları Azmî Bey’e diyorlar ki:

“Minnethâ-yı bî-müntehâ Hudâ-yı Zü’l-minene ki zâtıñı ma’ârifle ârâste ve şânıñı ‘avârifle pîrâste kılmışdur. Eş’ârũnda olan hüsn-i edâyı Hassân görse tahsîn ve inşâñı Hâce-i Cihân işitse kulak çeküp hezâr âferîn iderdi. Bülbül-i bâğ-ı belâgat ve tûtî-i şekeristân-ı fesâhate lâyıq degildür ki, deryâ-dil olup künc-i hamûlde es-samûti ke’l-hûti sükût idüp mebhût ola. (...) Miyân-ı halkda tehzîb-i ahlâka müteallik siyâkat-ı mühezzib ve ‘ibâret-i müste’azzible pîrâste ve fûnûn-ı kinâyât ve suhûn-ı isti’ârât ile ârâste lisân-ı Türki’de bir nüshâ ilâ hâzihi’l-ân vâki’ olmamışdur. Yârân-ı safâ ve ihvân-ı vefânuñ müsted’ası oldur ki, minvâl-i mezkûr üzerine târ u pûdı ‘ibârât-ı enîka ve ma’ânî-i dakîkadan bir nüshâ nesc idesin...” (...) Ben de eyitdüm ki: ‘Bu bende-i fûrû-mâyede ol bîdâ’a ve ol sermaye yokdur kim bu asl-ı dürr-i semîn ü girân-mâyede hürîdâr olam.(...) Gâh ‘adem-i kudret perdesinden teren-nüme ser-âgâz eyledüm ve gâh beyân-ı mevânî’ perdesinden terâne perdâz itdüm. Anlar cânibinden kavî-i kabûl tenessüm itmeyüp nazar-ı enver-i kimyâ-eşerlerine ‘izâr-ı ‘izerâ-i ‘özr sûret-i gadrde nümâyân olup eyitdiler: ‘Murâd-ı yârânı redd ve bâb-ı istifâdeyi sedd erbâb-ı elbâb katında tarîk-ı mürüvvetden dûr ve meslek-i fütüvvetden mehcûrdur.’

Nâ-çâr bu hakîr-i keşîrû’t-taksîr sâk-ı cidd ü cehdi teşmîr eyleyüp kemer-i ‘azîmeti miyân-ı himmete bağladım ve kütüb-i ahlâkuñ miyân-ı halkda bellü ve meşhûr olanlarını cem’ eyledim. Bu cümleden ashâb-ı sa’âdet ve

ihvân-ı zamâne lâzım olanını fetr-i hâdişât-ı dehri niyâm ve şemşîr-i şer ü şûr-ı ‘âlem der-niyâm bulup fırsat el virdigince intiḥâb eyledüm. Sehl müddetde hacle-i kumûndan hatt ü hâl ile ârâste ve çeşm ü ebrû ile pîrâste bir dil-ber-i Yûsuf-cemâl cilve-ger oldı ki, sevâd-ı kuhl-i cevâhir-i a‘yân-ı ma‘ânî ve beyâz-ı gurre-i subh-ı sa‘âdet ü şâdmânîdür. Lâkin zamâne dil-rübâlarında olan nâz ü girişme vü ân-ı zarâfet ve cibâb-ı zîb ü zînet ve a‘bâ-i tekellûf ve ta‘aasüfden refî‘ ve ‘ârî olmagın, diyâr-ı Rûm dil-berlerinüñ libâsında olan halâvet ve letâfet anda mevcûd olmamagın, bâlâ-yı vâlâ-yı rûh-efzâsından câm-ı câmesin hal‘ idüp ve dîbâ-yı zîbâ-yı Rûmî’den kaddine râst ḥil‘atler biçüp ser-â-ser ez-pây tâ-be-fark zer ü zîvere gark kıldum ve âb ü tâb ü tarâvet ve hüsn ü ân-ı letâfet virdüm.”

Azmî Bey, eserini telif etmek üzere topladığı ahlâk kitapları arasında en fazla Hüseyin Kâşifi’nin *Ahlâk-ı Muhsinî*’sinden hoşlanmış ve faydalanmıştı. Çünkü amelî hikmete, yani pratik ahlâka dair bütün faydalı bilgi ve hayırlı öğütleri içine alan bu eser, felsefenin anlaşılması zor, kapalı meselelerine girmiyordu. Yazarımıza göre, Hüseyin Kâşifi’nin kitabının bir başka meziyeti de süslü, sanatlı nesir yazan “münşî”lerin zahmetli ve yapmacık anlatım tarzından kurtulmuş olmasıydı. “Önce kılavuz, sonra yol” tavsiyesi gereğince, yazı yolunda Kâşifi’nin izinden giden Azmî Bey, “Evlere kapılardan girin”⁹² hükmüne göre, eserin bölümlerinin sıralanmasında da ona uymuştu:

“...ve ḥâssa Hüseyin Kâşifi-i sâhib-keşfüñ (radiya’llâhu ‘anh ve ahsena’llâhu ileyh) *Ahlâk-ı Muhsinî*’sini -ki envâ’-ı fevâid-i hikmeti şâmil ve meyâmîn-i nasîhatı müstemil ve mesâil-i gavâmız-ı hikmetden sâde ve tekellûf-ı münşiyân ve tasallûf-i müteressilândan âzâdedür(...) Mevlânâ-yı mezbûruñ enfâs-ı müteberrikesinden teberrük ve teyemmün kasd idüp ekşeri evkâtda kitâbını me’ḥaz ittiḥâz eyledüm. *ed-Delîlû şîme’s-sebilü*, tarîk-ı tahrîrde anuñ pey-revi olup be-hükm-i ‘*Ve’d-ḥulü’l-büyûte min ebvâbihâ*’ tevbîb ve ebvâbını tertîb bâbında anuñ işrine zâhib oldum.”

Fakat Müderris Azmî Bey, tamamen Hüseyin Kâşifi’nin eserine bağlı kalarak onu harfiyyen tercüme etmeye çalışmamış, başka şairlerin ve kendisinin şiirlerinden, geçmiş filozofların hikmetli sözlerinden, edebî, tarihî hikâye ve fıkralardan, öğütlerden, Arap atasözlerinden, Acem kültüründen gönül hazinesinde saklı olan incileri de bu cevher kutusunda toplamıştı. Maksadını anlatırken alışılmadık yabancı kelimelerden ve kulağa hoş gelmeyen harflerden sakınan yazar, lûgat kitaplarına bakmayı gerektirecek garip Arapça sözlerden kaçınmış, ancak yer yer mecbûren “irtikâb” ettiklerinin tercümesini kenarda göstermişti:

⁹² *Kur’an*, Bakara, 2/189.

“Ve sâir şu‘arâ-yı zarâfet-şi‘âr ‘âşıkâne ve dil-sûz eş‘âr ve ebyâtından ve felâsife-i sâlifenuñ kelimât-ı hikmet-nikâtından ve muhâzarât ve mevâ‘iz ü hikem ve durûb-ı emşâl-i ‘Arab ve ma‘ârif-i ‘Acem’den hâzîne-i dil-i hâzînde mahzûn olan cevâhir-i zevâhiri sefine-i seniyyede meknûn olan fevâid-i kavâidi ol dürcde derc eyledüm.”

“Ve kelimât-ı vahşiyeden tehâşî ve tenâfür-i hurûfdan teneffür idüp kütüb-i lügata muhtâc olur elfâz-ı ‘Arabbiyye-i garîbeden igtirâb ve ictinâb eyledüm ve câ-be-câ ki zarûret-i emsâl için irtikâb eyledüm, anuñ gibileri terceme ile kenâra işâret kıldum.

Bu bende-i kemîne dahî hasb-i hâlüm vâki‘ olan eş‘âr-ı sûznâk-ı derdnâk-ı dürd-i eş‘ârımdan ve zâde-i tab‘-ı kâsır u hâtır-ı fâtır ve netâyic-i ebkâr-ı efkârımdan sevâd-ı dîde-i gam-dîdemi midâd idüp beyâz-ı cerîde-i hûn-ı hîrîdemi sahîfe-i seyyiât ve nâme-i a‘mâl-veş rû-siyâh ve müşevveş eyledüm..”

Zamanımızın Türkçe yazı diline bakılarak alışılmamış kelimelerden kaçındığını ve eserini sade bir dille yazdığı için takdir ettiği *Ahlâk-ı Muhsinî* yazarının izinden gittiğini belirten Azmî Bey’in bu iyi niyetini hiç gerçekleştiremediği zannedilmemelidir. İlgililerce bilindiği gibi, dilimiz, Arapça, Farsça unsurların oranının azaldığı bugünkü hâline birden bire değil, asırlarca süren sadeleşme safhalarından geçerek gelmiştir. Azmî’nin eserinin başında vaad ettiği dil ve üslûba ne kadar uygun hareket edebildiği meselesi bir tarafa, aşırı söz süslemelerini, yapmacıklığı ve belirli seviyedeki bir okuyucunun sözlüğe bakmadan anlayamayacağı yabancı kelimeler kullanmayı kusur sayması dahi, bize göre, takdire değer bir tavidir. Yazarın yaşadığı devrin okumuş zümreleri arasında ilgi gören ve değer verilen anlatış tarzına uymasını, ifadesini seci, cinas, iştikak gibi çeşitli söz sanatlarıyla güzelleştirmeye çalışmasını ise tabii karşılamak lâzımdır.

Azmî’nin *Enîsü’l-Ârifîn*’i de bölümlerini esas aldığı ve çokça faydalandığı *Ahlâk-ı Muhsinî* gibi şu kırk bapı meydana gelmektedir⁹³:

“1. Der-‘İbâdet, 2. İhlâs, 3. Du‘â, 4. Şükür, 5. Sabr, 6. Rızâ, 7. Tevekkül, 8. Hayâ, 9. ‘İffet, 10. Âdâb, 11. ‘Ulüvv-i Himmet, 12. ‘Azm, 13. Cidd ü Cehd, 14. Şebât, 15. ‘Adâlet, 16. ‘Afv, 17. Hilm, 18. Hülk u Rıfk, 19. Şefkat, 20. Hayrât, 21. Sehâvet, 22. Tevâzu‘, 23. Emânet, 24. Vefâ’, 25. Sadâkat, 26. İncâh-ı Hâcât, 27. Teennî, 28. Müşâvere, 29. Hazm, 30. Şecâ‘at, 31. Gayret, 32. Siyâset, 33. Teyakkuz, 34. Firâset, 35. Kitmân-ı Esrâr, 36. İgtinâm-ı Fursat, 37. Ri‘âyet-i Hukûk, 38. Sohbet-i Ahyâr, 39. Def‘-i Eşrâr, 40. Terbiyet-i Hadem.”

⁹³ Biz eserin telifinden üç sene sonra Rebü’l-evvel 977, (Ağustos 1569) yılının ilk günlerinde istinsah edilmiş bir nüshadaki (Bk. Flügel, a.g e. c.3, s. 308-309) sıralamayı esas aldık.

Bütün bu izahlardan anlaşılacağı üzere, *Enîsü'l-Ârifîn*, yukarıdaki kırk konuyla ilgili ayetleri, hadisleri, büyüklerin sözlerini, atasözlerini, kıssa ve fıkraları toplayan, okuyucuyu faziletlere teşvik edip bunların zıddı olan kötü huylardan sakındıran pratik bir ahlâk kitabıdır. Sonunda yer alan “Mev‘ iza-i Manzûme” ise, müstakil olarak da defalarca yazılıp çoğaltılmış; asıl şairi, yani Azmî’yle birlikte çeşitli kişilere de nisbet edilerek basılmış kısa bir mesnevîdir.

“Her işe besmeleyle kıl ibtidâ   Zikrûñ olsun dâimâ hamd-i Hudâ”
beytiyle başlayan ve

“Mâ-hasal budur tutarsañ gûş-ı cân   İdeyin hükmüñ medârını beyân
Ehl-i şer‘ anı ki müstakbeh görür   Tab‘ kim ol nesneden nefret kılur
Mümkün olduğınca eyle ictinâb   Söz budur vallâhü a‘lem bi’s-savâb”

merhun beyitleriyle biten bu ahlâkî manzume, bir bakıma *Enîsü'l-Ârifîn*’de verilen bilgi ve öğütlerin özü, yazarın son sözleridir. Müderris Azmî Bey, okuyucuya ahlâk konularına, beşerî münasebetlere dair İslâm esasları istikametinde birtakım öğütler vermekte, netice olarak “dindar insanların çirkin gördüğü ve insan tabiatının nefret ettiği şeylerden mümkün olduğu kadar sakın”mayı tavsiye etmektedir.⁹⁴ “Nasîhat-nâme-i ‘Azmî Efendi⁹⁵, Pend-nâme-i Azmî Beğ⁹⁶, Vasîyyet-nâme-i ‘Azmî⁹⁷ gibi adlar altında yazılıp basılmasının⁹⁸ sebebi de bu olsa gerek. Nitekim “Hâtîme” başlığından sonra yazar, kitabını gerçekten pek çok faydalı tavsiyeyi derleyen ve güzelliklerin çoğunu içine alan bu manzumeyle bitirdiğini belirtir: “Ve bu manzûme-i câmi‘ü’l-fevâid ve hâviyetü’l-‘avâid ile -ki hak budur, ekşer-i mehâsini müstemildür- bunuñla kitâb-ı müstetâbı hatm itdük.”⁹⁹

Azmî’nin Türk Edebiyatı’nda çok rağbet gören remel bahrinin “Fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün” kalıbıyla yazdığı bu mesnevîsi, kaynağına, yani gördüğümüz *Enîsü'l-Ârifîn* nüshalarına göre, 49 beyitten ibarettir. Fakat mezkûr manzumenin müstakil olarak yazıldığı nüshalarda beyit sayısının 44, 46, 47, 50, 51 gibi miktarlar civarında değiştiği görülür. Azmî Bey, *Enîsü'l-Ârifîn*’i 974/1566 yılında tamamladığını eserinin sonunda bizzat bildirdiğin-

⁹⁴ Mahmut Kaplan, “Divan Edebiyatında Manzum Nasihat-nâme Yazan Şairler ve Eserleri I”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Van 1992, III/3, 51’de Azmî’nin bu “Pend-nâme”sini de tanıtmıştır.

⁹⁵ *Nasihat-nâme-i Azmî Efendi*, Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa nr. 654, yk. 129-132.

⁹⁶ *Pend-nâme-i Azmî Beğ*, Süleymaniye Ktp. Es‘ad Ef. 3473/10, yk. 38,

⁹⁷ *Vasîyyet-nâme-i Azmî*, Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah 390/8, Millet Ktp. AE Manzum, nr. 771, yk.101-102.

⁹⁸ Sadeddin Nüzhet Ergun, *a. g. e.*, II, 647-648.

⁹⁹ Pîr Mehmed Azmî, *Enîsü'l-Ârifîn*, Süleymaniye Ktp. Lala İsmail nr. 243, yk. 217.

den, bu manzum nasihat-nâmenin şairi ve telif tarihi de kesin olarak tesbit edilmiş olmaktadır. Her ne kadar Bursalı Mehmed Tahir Bey ve S. Nüzhet Ergun gibi bazı biyografi yazarlarımız bu meşhur manzumenin bazı nüshalarına istinaden Azmî'ye ait olduğunu kaydetmişlerse de, kaynağını delil olarak göstermediklerinden, aynı eserin Lokman Aleyhi's-Selâm¹⁰⁰, Hz. Ali¹⁰¹, Akşemseddin¹⁰², Hamdullah Hamdî¹⁰³, Örfî¹⁰⁴ gibi başka kişilere nisbet edilmesinin sebepleri veya yanlışlığı kesinlikle sabit olmamıştı. Arap harfleriyle *Miftâhü'l-Cenne(t)* adlı ilmihâl kitabının sonunda "*Pend-nâme-i 'Azmî Efendi Rahmetu'llâhi 'Aleyh*" başlığı altında¹⁰⁵, gerçeğe uygun olarak Azmî'ye nisbet edilen bu nasihat-nâme, bir nüshasındaki "*Nasihât-nâme-i Akşemseddîn*" adının sebep olduğu yanlışlıkla Akşemseddin'in eserleri arasında basılmış¹⁰⁶ ve yine bazı nüshalarındaki "*Pend-nâme-i Hamdî*" isminden ötürü Akşemseddin'in oğlu Hamdî'ye âit gösterilerek yayımlanmıştı.¹⁰⁷ Bu "Mev'iza-i Manzûme"nin, asıl şairi olan Azmî'den başka kişilere de nisbet edilmesinin sebebi, tahminimize göre, aynı kaynaklara dayanan öğütlerin ortaklığı ile imlâsı benzeşen bazı mahlasların biri birine karıştırılmasıdır. Azmî'nin bahis konusu manzumesindeki bir kısım tavsiyelerin Hz. Lokman ve Hz. Ali gibi din büyüklerinin bazı öğütlerine uygunluğu, bu nasihatların değerini arttırmak için onlara ait gösterilmesine yol açmış olmalıdır. Bu kısa nasihat-nâmenin başka bir nüshasında, Attâr'a nisbet edilen meşhur *Pend-nâme*'nin tercümesinden¹⁰⁸ sayılmasını da her iki eserdeki tavsiyelerin müşterek kaynaklara dayanmasıyla izah etmek mümkündür.

¹⁰⁰ Hazreti Lokman Aleyhi's-Selâm'ın Oğluna Eyledüğü Nasâyihun Tercemesidür, İÜ Ktp.T. 5476.

¹⁰¹ *Nesrû'l-Leâlî, Vasâyâ-yı Hazret-i Ali, Pend-nâme-i Ali Tercümesi*, İÜ Ktp. TY 9345, yk. 36.

¹⁰² *Nasihât-nâme-i Akşemseddîn*, Süleymaniye Ktp. Mihrîşah Sultan bl. 443.

¹⁰³ *Pend-nâme-i Hamdî*, Süleymaniye Ktp. Fatih 5427/54, yk. 274.

¹⁰⁴ Ankara Milli Ktp. A. 3642/4.

¹⁰⁵ *Miftâhü'l-Cenne(t)*, Tabhâne-i Âmire, 1264 /1848, s. 124-128. (Bir nüshası: Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmut Efendi nr. 6406).

¹⁰⁶ Ali İhsan Yurd, *Fatih'in Hocası Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1972, Akşemseddin'e nisbet olunan eserler -2-, s. 23.

¹⁰⁷ Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu, Akşemseddin-zâde Hamdullah Çelebi ve Pend-nâme'si, *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, ts. s. 192-201. Merhum Âmil Çelebioğlu, başka bir eserinde, bu pend-nâmenin Azmî'ye ait olduğunu şu cümlesiyle belirtmiştir: "Pir Mehmed (oğlu) Azmi Efendi (öl. 990/1582) ulemadan bir zat olup 'Vasiyetname' nev'inden küçük bir pendnamesi vardır." (Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu, *Kanûnî Sultân Süleymân Devri Türk Edebiyatı*, Millî Eğitim Bakanlığı yayını, İstanbul 1994, s. 91).

¹⁰⁸ *Min Terceme-i Pend-nâme-i Şeyh Attâr Mütercimihî Azmî Efendi*, Staatsbibliothek Berlin, Orient (Doğu) Bölümü, Landberg 631, yk. 63-64.

Aynı eserin Hamdî ve Örfî gibi şairlere ait sanılmasının sebebi ise, bu isimlerin Arap harfleriyle yazılışının Azmî adına benzemesidir.

Azmî'nin *Enisü'l-Arifîn*'inden örnek olmak üzere bu meşhur manzumesini nakletmeyi uygun görüyoruz:

*Mev'iza-i Manzûme*¹⁰⁹

[Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün]

- 1 Her işe kıl besmeleyle ibtidâ
Zikrûñ olsun dâimâ hamd-i Hudâ
- 2 Tâhir ol dâim salâhı pîşe kıl
Hem 'azâb-ı dûzahı endîşe kıl
- 3 Kâhil olma kıl namâza ihtimâm
Tur otur ehl-i salât ile müdâm
- 4 İster iseñ artura kadrûñ Hudâ
Rûz u şeb eyle tazarru' kıl du'â
- 5 Kim ki kâr ü pîşesin 'isyân ider
Şübhesiz ol rızkına noksân ider
- 6 Ni'mete şükr ü belâya sabr kıl
Kim bulur andan cilâ mir'ât-ı dil
- 7 Şükr kayd-ı ni'met-i mevcûdedir
Sabr sayd-ı ni'met-i mefkûdedir
- 8 Kimseye kılma sitem itme cefâ
Dost kılmaz merdüm-âzârı Hudâ
- 9 Şâdi-i dünyâya mesrûr olma hiç
İltifât-ı şâha magrûr olma hiç
- 10 'Ömrûñ olsun dir iseñ gâyet uzun
Eyle in'âm u 'atâ hadden füzûn
- 11 Şem'-veş halka dilûñ itme dırâz
Rûz gibi eyleme ifşâ-yı râz
- 12 Ni'metine kimsenûñ kılma hased
Kâdir iseñ kıl hased bâbını sed
- 13 Kimseyi zemmeyleyüp kadh eyleme
Kendüñi hem illere medh eyleme
- 14 Geç geçenden ibn-i vakt ol gözle hâl
Hem yeme ferdâ gamın ferdâya sal
- 15 Gâyet ile kem nedür dirseñ eğer
Kendü 'aybın kor ilûñ 'aybın arar
- 16 Virdügiñi alma mânend-i bihâr
Yeme kay' kılduğın zembûr-vâr

¹⁰⁹ Pîr Muhammed Azmî, *Enisü'l-Arifîn*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, nr. 1328, yk. 240.

- 17 Çok mizâh itme ki ol hiffet virür
Bakma hem nâ-mahreme gaflet virür
- 18 İtme iki zen arasından güzâr
Kılma hem asılmışa aslâ nazar
- 19 Zenler ile kim ki çok sohbet kılur
Şâh ise kendüyi bî-hürmet kılur
- 20 La'n ü ta'n ü kizb ü bühtân eyleme
Kimsenüñ kalbini vîrân eyleme
- 21 Hem koma beytünde beyt-i 'ankebût
Nâkıs olur ol ziyâd oldukça kût
- 22 Atañı vü anañı cân-ı peder
Adlu adıyla çağırma kıl hazer
- 23 Rîze-i nânı bırakma zîr-i pâ
Düşeni alup yeseñ virür gınâ
- 24 Senden a'lânüñ öñüne geçme hem
Eyle ednâya tevâzu' kıl kerem
- 25 Başuñ altına koma şalvâruñı
Otururken sarma hem destâruñı
- 26 Dişüñ ile kesme hergiz rîşüñi
Tırnaguñla oynama hem dişüñi
- 27 Ayag üzre key sakın don geymeden
Kıl hazer üstünde câmeñ dikmeden
- 28 Post-ı sîr ü hem piyâzı kıl kerem
Ayak altına bırakma yakma hem
- 29 Âsitîn ü dâmene kim yüz siler
İki yaka ıssı olmaz ol gider
- 30 Nân-ı serd ü gûşt ü helvâ-yı ter
Arturur hıfzı vü zihni tîz ider
- 31 Bir 'azîze sordılar nisyândan
Didi kim kaçmak gerek 'isyândan
- 32 İştirâkin görme câiz şânenüñ
Şânesine urma el bîgânenüñ
- 33 Gayr ile misvâkde yok iştirâk
Kim işâretdür aña lâfz-ı sivâk
- 34 Püf diyüp hergiz söyündürme çerâg
Şem' dūdundan olur muhtel dimâg
- 35 Ev süpürme hiç gice çekme emek
Hem cünüble gam virir yemek yemek
- 36 Pes hatâdur gice mir'âta nazar
Yalıñız bir evde yatma kıl hazer

- 37 Mûriş-i killet dūrūr nevm-i keşîr
Gice ‘uryan yatmak eyler hem fakîr
- 38 Ay ü gün dutulsa hem kılma nazar
Ol nazardur gözlere ‘ayn-ı zarar
- 39 ‘Âkıl iseñ eyleme tenhâ sefer
Yalñız gitmekde vardur çok hatar
- 40 Olmasun dirseñ zamîrũnde keder
Hâk ü gille el yumakdan el yu var
- 41 El yüz üstüne komak mezmûmdur
Gabgabı altına komak şûmdur
- 42 İhtirâz eyle koma virür elem
Ayag altına tırâşât-ı kalem
- 43 Mûşuñ artuğı durur ‘âlemde sem
Mîş ü üştür arasından geçme hem
- 44 Gice bîdâr ol tilâvet kıl seher
Okuma seng-i mezârı kıl hazer
- 45 Çok cimâ‘ u ‘itr u gam ekşi yemek
Pîr iderler âdemi bî-reyb ü şek
- 46 Burnuña yapışma çok virür melâl
Hem haleldür her çöpi itme hilâl
- 47 Mâ-hasal budur tutarsañ gûş-ı cân
İdeyin hükmũñ medârını beyân
- 48 Ehl-i şer‘ anı ki müstakbeh görür
Tab‘ kim ol nesneden nefret kılur
- 49 Mümkün olduğunca eyle ictinâb
Söz budur *vallâhu a‘lem bi’s-savâb*.

Enîsü’l-Ârifîn’in “Hâtîme” kısmında yer alan bu “Mev‘iza-i Manzûme”den sonra, yazar eserinin tamamlanış tarihi, adı ve kendi ismiyle ilgili bilgiler verir. Kitabın II. Selîm’in Osmanlı sultanı olduğu yılda tamamlandığını belirten cümlelerin ardından, ebced hesabıyla 974/1566 yılında sona erdiğini ve adının “*Enîsü’l-Ârifîn*” konulduğunu bildiren bir tarih kıt‘asını okuyoruz. Kıt‘anın son beyti şudur:

“Tîg-ı itmâm ile kazmış üstüne târîhîni
Hamdü li’llâh irdi pâyâna *Enîsü’l-Ârifîn*.” 974 (1566).

Eserinin adını ve tamamlanış tarihini bildiren bu kıt‘adan sonra yazarımız kendi ismini şöyle kaydediyor:

“*Efkaru'n-nâsi ilâ'llâhi'l-Celîl*
Pîr Muhammed bin Pîr Ahmed bin Halîl.”¹¹⁰

Ahlâk-ı Muhsinî'nin diğer bazı Türkçe tercümeleleri gibi *Enîsü'l-Ârifîn* de şarkiyatçıların ilgisini çekmiştir. Dr. Rudolph Peiper bu eseri bir yazma nüshasından Almanca'ya çevirmiş ve 1848'de bastırmıştır.¹¹¹

Azmî'nin çağdaşı olan ve “*Meşâirü's-Şuarâ*” tezkiresini Sultan II. Selim'e sunan Âşık Çelebi (926-979/1519-1571): “Ahlâktan *Enîsü'l-Ârifîn* nâm kitâbları ve niçe risâleleri vardır ki, 'inde'l-bülegâ makbûldür” cümlesiyle, *Enîsü'l-Ârifîn* yazarının bizzat verdiği bilgileri teyid ettiği gibi, anılan kitabı *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesi saydıklarını belirttiğimiz araştırmacılar da tasdik etmektedir. Bununla birlikte, bazı biyografik kaynaklarımızın Azmî'nin “*Enîsü'l-Ârifîn*” kitabının adı, yazarı ve dolayısıyla telif tarihi konusunda yanlışlıklarını görüyoruz:

Atâî, *Şakâyık Zeyli*'nde Azmî'nin eserlerinden bahsederken: “Âşâr-ı dil-küşâlarından *Mekârimü'l-Ahlâk* nâm kitâbları meşhûr-ı âfâkdir”¹¹² diye *Enîsü'l-Ârifîn*'in adını yanlış kaydetmiştir. Onun yanlışlığının sebebi, Azmî'nin mezkûr eserinin başındaki:

“Minnet Allâh'a kim odur hallâk
Hüsn-i hulk ile eyleyüp tekrîm
Halk idüpdür mekârim-i ahlâk

Kıldı insânı ahsen-i takvîm” mısraları içinde ve daha sonra hamd, salâvat bölümlerinde söz konusu ettiği “Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim” mealindeki hadiste geçen “mekârimü'l-ahlâk” kelimelerini kitabının adı sanmış olmasıdır. Muallim Naci¹¹³ ve Bağdatlı İsmail Paşa¹¹⁴ da büyük bir ihtimalle *Şakâyık Zeyli*'ne dayandıklarından, aynı yanlışlığı tekrarlayarak Azmî'nin *Mekârimü'l-Ahlâk* adında Türkçe ahlâkî bir eser telif etmiş olduğunu haber verirler. “Azmî'nin bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde mevcut bulunan *Merâtibü'l-Ahlâk* isminde bir eseri vardır”¹¹⁵ diyen Bursalı Tahir Bey de, ismini tesbitte yanlış olmakla birlikte, tahminimize göre, yine *Enîsü'l-Ârifîn*'i kastetmektedir. Çünkü “*Ahlâk Kitaplarımız*”ı tanıtırken de Azmî'yi yanlışlıkla “*Mekârim-i Ahlâk*” adında bir eserin yazarı olarak gösteren Tahir Bey, onun “*Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî- Enîsü'l-*

¹¹⁰ Pîr Mehmed Azmî, *Enîsü'l-Ârifîn*, Süleymaniye Ktp. Lala İsmail nr. 243, yk. 218, 219.

¹¹¹ Flügel, *a. g. e.*, III, 309.

¹¹² Atâî, *a. g. e.*, s. 267.

¹¹³ Muallim Naci, *a.g.m.* s. 229.

¹¹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâ'ü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul 1951, II, 256.

¹¹⁵ Bursalı Mehmed Tahir, *a. g. e.*, II, 310.

Ârifin” adlı kitabını ise oğlu Hâletî’ye mâl eder.¹¹⁶ Yukarıda da naklettiğimiz üzere 974/1566 yılında Pîr Mehmed Azmî Bey tarafından telif ve tercüme edildiği mevcut pek çok nüshasında kayıtlı bulunan *Enîsü’l-Ârifin*’in yazılış tarihinden dört sene sonra doğan Hâletî’nin eseri olamayacağı açıktır.

2. *Envârü’l-Kulûb (Mesâbihu’l-Îmân Tercümesi):*

Yazılış sebebi konusunda bilgi veren bölümünden “Azmî” adında bir kişinin Farsça “*Mesâbihu’l-Îmân*” kitabını Sultan I.Ahmed’in isteği üzerine tercüme ederek bir hayli değişiklik ve ilâveler yapmak suretiyle meydana getirdiği anlaşılan bu eser, bazı kütüphane kataloglarında¹¹⁷ ve araştırmamızın yazılarında¹¹⁸ Pîr Mehmed Azmî’ye ait gösterilmektedir. Başlangıcından Sultan I. Ahmed (ö.1026/1617)’in saltanatı zamanında yazıldığı anlaşılan söz konusu kitap, 990/1582 yılında öldüğü bilinen Pîr Mehmed Azmî Efendi’ye ait olamaz. Çünkü *Envârü’l-Kulûb*’ün başında kendisini “Azmî” adıyla tanıtan mütercim, bu eseri Farsça *Mesâbihu’l-Îmân* kitabını “Sultan Ahmed Han bin Sultan Muhammed Han bin Sultân Murad Han”ın emriyle tercüme ederek meydana getirdiğini bildirmektedir. Burada adı geçen Sultan Ahmed’in, babası III.Mehmed’in ölümünden sonra 1012/1603 yılında tahta oturan I.Ahmed olduğu ve eserin onun 1603-1617 arasındaki saltanat yıllarından birinde Türkçe’ye çevrildiği anlaşılmaktadır.

Azmî Efendi, “faziletleri sayılamayacak kadar çok olan ve vaaz kitapları arasında eşi bulunmayan” bu Farsça eseri görüp okudukça, Anadolu’da yaşayan herkesin anlayabilmesi için Türkçe’ye tercüme etmeyi düşünmüş, fakat Sultan Ahmed kendisine onu çevirmesini emredinceye kadar fırsat bulup da niyetini gerçekleştirilememiştir:

“*Kitâbu Mesâbihu’l-Îmân*, ki nâdire-i devr-i zamân olup fazâili nâma’ dūd ve kütüb-i mevâ’izde ‘adîli mefkûddur, manzûr-ı nazar-ı kâsır-ı fakîr ve ma’rûz-ı fikr-i fâtir-i hakîr oldukda, lûgat-ı Fârisî üzre olup fâ’idesi tâmm ve bu diyârûñ ahâlîsine menfa’ati ‘âmme olmagın, hâtırda bu hâtıra cây-gîr ve bu emel hem-hâbe-i zamîr oldu ki, eger me’âni’-i rûzgâr ve savârif-i leyl ü nehârdan bir zaman fırsat ve bir müddet ruhsat müyesser olursa, bu kitâb-ı müşgîn-nikâbı lisân-ı Türkî ile terceme idem...Tâ kim tâife-i ervâmuñ dahî gerden-i gûş-ı i’tibârlarını ferâid-i fevâidiyle müzeyyen ve ekşer havass u ‘avâmuñ letâif-i ma’ânîsinden müstefid olmaları mu’ayyen ve mübeyyen ola. Ammâ bu ‘Azmî-izmâ ve bu mühimm-i kazâyâ sipihri-

¹¹⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *a. g. e.*, II, 312, a. mlf., *Ahlâk Kitaplarımız*, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası 1325/1907, s. 13, 14.

¹¹⁷ *Envârü’l-Kulûb*, Nuruosmaniye Ktp. 2329, 2330.

¹¹⁸ Ağâh Sırrı Levend, Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1972 (2. bs.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 75.

nâ-fercâmdan bir vakt ârâm ele getirmek müyesser olmadı. Tâ ol zamâna degin kim (...) Sultân Ahmed Hân bin Sultân Muhammed Hân bin Sultân Murad Hân (...) Hazretleri zerre-perverlik ve hûrşîd-güsterlik idüp bu kemînesine nazar-ı merhamet ve dîde-i şefkat birle nigâh idüp (...) kitâb-ı mesfûrun tercemesini fermân idüp...”

Mesâbîhu'l-Îmân Tercümesi Envârü'l-Kulûb'ün mütercimi ve tercüme tarihi konusunda bizzat çevirenden naklettiğimiz şu cümleler, adı geçen Azmî'nin 17.asrın başlarında, Sultan I.Ahmed devrinde yaşamış alimlerden biri olduğunu göstermekte, dolayısıyla bu tarihten yirmi-otuz sene önce vefat etmiş Pîr Mehmed Azmî (ö.990/1582)'nin bu çeviriyi yapmış olamayacağını isbat etmektedir. Yukarıda andığımız yazısında mezkûr eser hakkında bilgi veren A.Sırrı Levend, *Envârü'l-Kulûb*'ün H.985=M.1577 yılında vefat ettiğini bildirdiği (gerçekte 990/1582 yılında vefat etmiş olan) Pîr Mehmed Azmî tarafından 1603-1617 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin başında bulunan “I. Ahmed'in emriyle” çevrilemeyeceğini fark etmemiştir.

Netice olarak yazımızın 16.asır Osmanlı şair, yazar ve ilim adamlarından, edebiyat tarihimizde *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin Türkçe ilk ve en tanınmış tercümelerinden birini meydana getiren Pîr Mehmed Azmî Bey'in gerek 151 yıl önce Almanca çevrilen bu eseri, gerekse *divanı*, eksik bıraktığı *Mihr ü Müşteri Tercümesi* gibi diğer eserleri üzerinde yapılabilecek ilmî çalışmalara başlangıç olmasını dileriz.